

891.99

W-62

891

19 NOV 2010

Բազուի Հայր
Հոսիսիման Դարո
Կ. Ե. Ժ. Ժ. (Երևան)

Արմեն Կարապետյան

13 MAY 2010

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

20 APR 2006

Հ Բ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Պ Ա Լ Ե Ն Ց Գ Ր Ա Տ Ա Ն

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

“ԿԱԻԷ ԱՐՁԱՆՆԵՐ,,

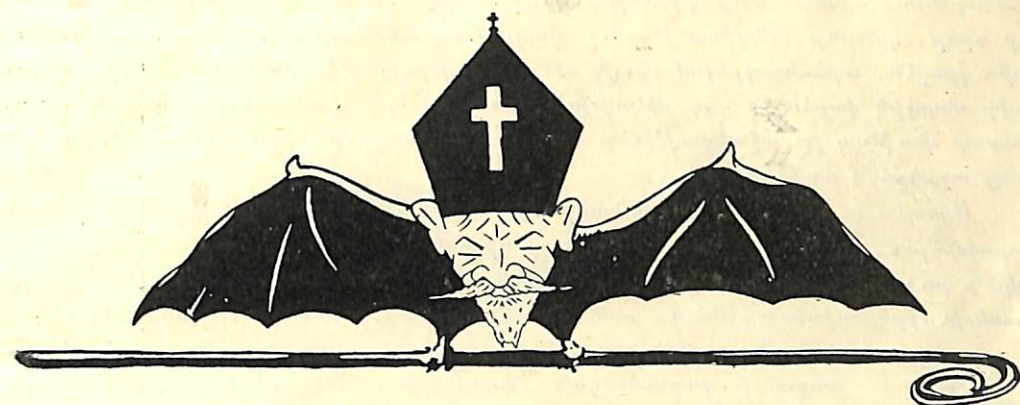
Ա.

ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ
1910

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ
№ 32

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ

I

Թէ իրաւ է որ հանրային մարդոց բուն կեանքը կը սկսի ճիշդ այն րոպէէն ուր ընդհանուրին հետաքրքրութիւնը կը յանկուցանեն, պէտք է ընդունինք որ մեզի, Թրքահայոցս համար, Յարութիւն էֆէնտի Շահրիկեան ծնած է 1908ի Յուլիս ամսուն, յայտնի էէ թէ ո՛ր օրը, բայց ամէն պարագայի մէջ 10էն վերջ:

Այս տեսակ վերածնունդ մը անպայման բաղձալի է անշուշտ: Որովհետեւ եթէ կան հանրային մարդիկ որոնք այդ նոր կեանքին դրան առջեւ սիրով, նոյն խոյ փութկոտութեամբ կը թօթափեն իրենց անցեալը, ուրիշներ մասնաւոր ջանք մը կը դնեն այդ անցեալը շարունակ աչքի առջեւ պարզելու, անոր բազմազան դրուագները իրր լուսաւորակ բոլորելու իրենց ճակատին շուրջը, ինչ որ նուազ անտանելի չի դարձներ զիրենք, ընդհակառակը: Յարութիւն էֆէնտի Շահրիկեան ապահովաբար վերջիններէն է: — արդէն անտանելի բլլալու շատ աւելի ազդու միջոցներ ունի՝ այդ եղանակը

արհամարհելու համար: Ինք կ'ըսէ թէ առաջիններէն ալ չէ, և մինք որ պատմութիւն չենք գրեր, կրնանք հանգիստ թողուլ վաղընչուց անցեալը և անցիկ այս փափուկ կէտին վրայէն, արձանագրելով միայն սա իրողութիւնը թէ ամէն անգամ որ հետաքրքիր մարդիկ փորձեցին այդ մթնոլորտը լուսաւորել, Շահրիկեան էֆէնտի տղա-սիրաբար փութաց իր աջակցութիւնը նուիրել... քանի մը վարագոյր աւելի քաշելով անոնց աչքերուն տուել:

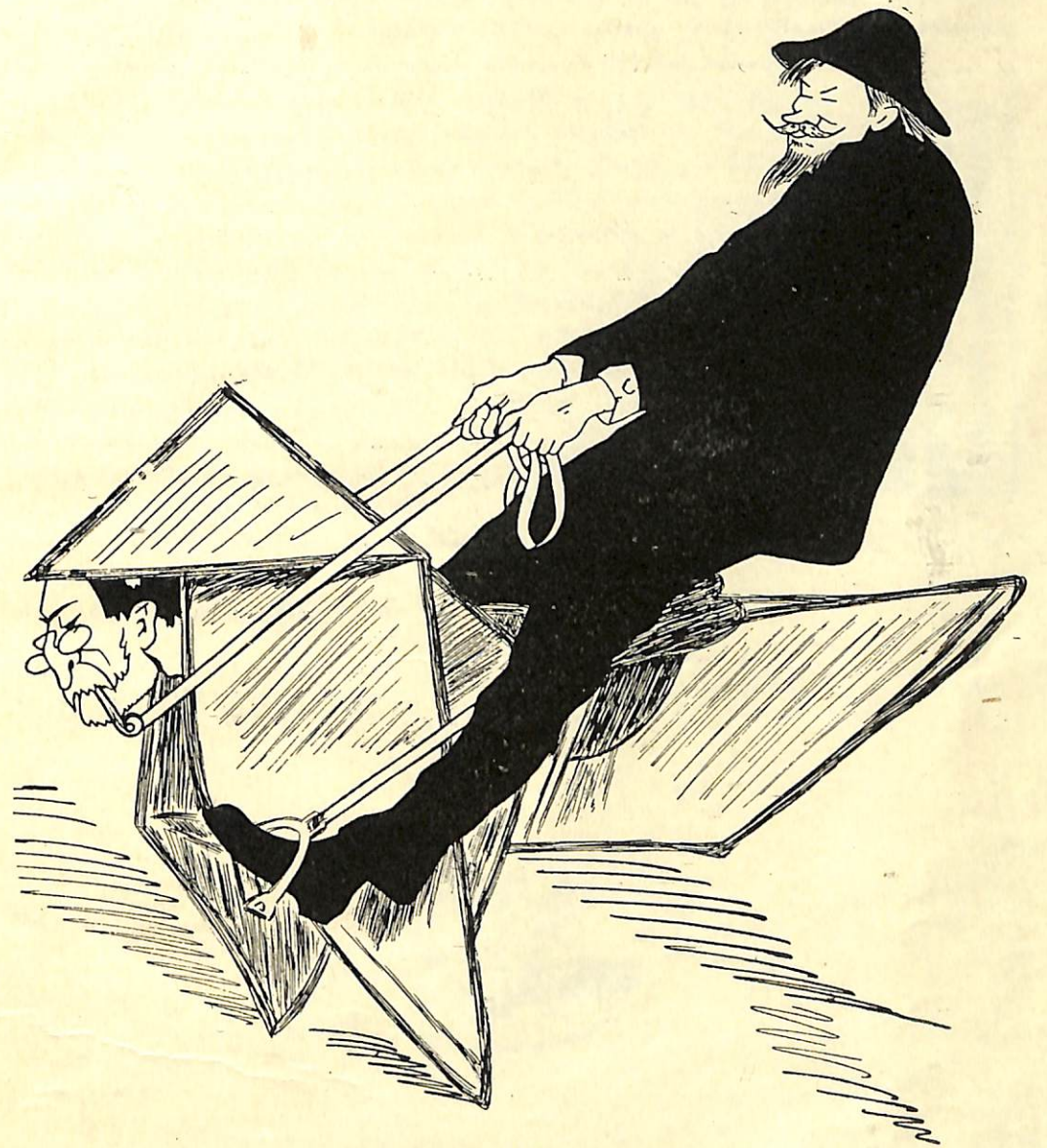
Այսպէս ուրեմն՝ այս սահմանադրածին երեխային յայտնութիւնը տեղի ունեցաւ «մարտիներու արշաւանք»ին ամէնէն կատաղի շրջանին, այն օրերուն՝ ուր յեղափոխական կուսակցութիւնները բազէի ձախրանքով կը խուժէին Պոլիս, ամէնքն ալ յղի անասելի գիրկընդխառնումներէ, ամէնքն ալ արամազիր իրր պոռնիկ նետուելու հանգիստը առաջին բազուկներուն մէջ, իրենց ետեւէն քաշելով դանաղան և զարմանազան հերոսներու, ֆէտայիներու, մեծապատիւ մուրացկաններու, խաչագողներու և առաւ-փախաւներու ահա-գին կարաւան մը որ կը յաւակնէր Յորդանանի պատմական անցքը կրկնել՝ մէկի տեղ տաւր և աւելի Մալեթներու առաջնորդութեամբ: Դաշնակցութիւնը միւսներէն նուազ յղի չէր, և իր սերունդը աւելի բազմաթիւ կը թուէր քան Արտաշէս Աշխարհակալի ղեկավարներուն նետերը, որոնք սակայն արեւին լոյսը խափանեցին:

Շահրիկեան էֆէնտի ալ այդ ֆիրմայով յայտնուեցաւ: Այն և բանիւր օրերուն՝ Դաշնակցական ըլլալը շատ բան ըլլալ էր, և անշուշտ ասոր համար էր որ հրապարակը ողողող ալլադոյն և այլատեսակ «փրկիչ»ները ուրիշ ամէն տեսակ ախուրս կը թօթափէին իրենց վրայէն, նոյն իսկ չէին ուզեր «պղտորուիլ» տարբեր ֆիրմա կրող էսնաֆներու հետ: Բայց Շահրիկեան էֆէնտիի համար շատ բան ըլլալը նշանակութիւն չունէր: Ինք կ'ուզէր միանգամայն ամէն բան ըլլալ: «Յեղափոխութիւնը ուրիշ բան չէ՝ այլ եղածին տեղ չեղածը դնելու պարզ գործողութիւն մը», ըսած է Տանթօն: Շահրիկեան էֆէնտի իրաւամբ կը մտածէր թէ Հայերը շատ փորձանք տեսած էին, բայց տակաւին իրեն պէս փորձանք մը տեսնելու բարեբախտութիւնը չէին ունեցած: Ինք՝ «չեղած»ն էր, հետեւաբար պէտք էր ամէն բանի տեղ անցնէր:

Ասիկա տեսակ մը կոչում էր, և Շահրիկեան էֆէնտի ջերմեռանդաբար կը հաւատար իր կոչումին: Ճամբայ ելած էր աշխարհակալի մը վստահութեամբ, և ապահով էր թէ պիտի յաղթէր, որովհետեւ բաւականէն աւելի խելացի էր մտածելու համար թէ մարդիկ ընդհանրապէս ախմար են, չեն կրնար բոլորովին թօթափել ստրկութիւնը: Ինք գիտէր թէ անոնք կը դժգոհին բռնութենէն, կ'ատեն բռնակալները և յաճախ յեղափոխութիւններ կը սարքեն անոնցմէ սղատելու համար, բայց հազիւ ճողպրած՝ իսկոյն նոր բռնակալներ կը վնասեն, նոր գերութեան մը չղթաները կ'անցընեն իրենց ոտքերուն: Արդէն ներքին ձայն մը կ'ըսէր իրեն. — «Գնա՛, ինչ որ կը մտածես՝ շատ ճիշդ է. չղթան հային համարժէք է մարդոց համար. իմաստունը ան է որ այդ տեսակ «պատեն մօմէն»ի մը մէջ աւելի բարձր կը կանգնի քան չամբոխը խլըր-

Առաջին օրեր, փառքի՞ օրեր, երբ ամէն մարդ Շահրիկի սրինգով կը հմայուէր...

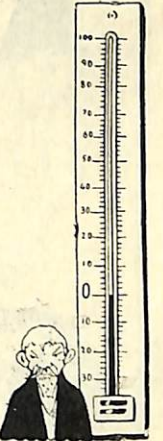

... երբ Գարսեան անգամ Շահրիկի սանձով կը վարուէր:

սող բոլոր այլատարր հոսանքները, և անուշութեամբ կամ բռնութեամբ ինք իր մէջ կը լուծէ զանոնք:»

Պոլիս՝ ճիշդ այդ կարգի «պատեհ մօմէնա»-ի մը մէջ կը գտնուէր 1908-ի բարե-
փոխառակ յուլիս ամսուն: Շահրիկեան էֆէնտի որ այդ շփոթութեան և յափշտակու-
թեան օրերուն յայտնուող բոլոր խմաստուններուն մէջ խմաստնագոյնը
ըլլալ կ'ուզէր, բնականաբար առիթը մաղերէն պիտի բռնէր: Ինք ա-
ւելին ալ ըրաւ. մաղերէն բռնելով հանդերձ՝ ոտքերէն ու ձեռքերէն
ալ բռնեց: Կը մնար տիրապետութեան եղանակը ընտրել, և Շահրիկ-
եան էֆէնտի չէր կրնար անուշութիւնը բռնութենէն գերադասել: Այս
պղտիկ, — օ՛հ, ծաւալով անշուշտ, — դալկունակ ու կմախատիպ
մարդը որ կարծես քանի մը դար գերեզմանի մը մէջ թաղուած մնա-
լէ վերջ յանկարծ լոյս արեւուն ելած էր Գարրիէլեան Փողը լսելով,
որ քառասուն աստիճան տաքութեան մէջ կրնար ջերմաչափին սըն-
դիկը դէրօ աստիճանին իջեցնել մի՛ միայն անոր մօտենալով, ալեւո-
րած՝ տկուան թափած Մէֆիստֆէլի իր դէմքին վրայ կը կրէր երկու
մանրադիտական, մշտապէս անհանդարտ աչքեր՝ որոնք «աչքօրէն»
կարելի ամէն ջանք կը թափէին հասկցնելու համար թէ «բարի չեն»:
«Բարի չըլլալ»ը թերեւս անպայման «չար ըլլալ» չի նշանակեր: Բայց
գոնէ ան որ իբր բռնակալ իր նմաններուն դէմ պիտի ծառանայ ու բարի չէ, ասպա-
հովաբար ձեռքէն չպիտի ձգէ ճպոսն ու խարաղանը:

Այսպէս պիտի ընէր նաեւ Շահրիկեան էֆէնտին:

II

ԱԳՈՒՆ՝ ուրիշ ուղղակի Պոլիս կուգար՝ հեքեթ մը հետեւած էր այս մարդուն։ Կ'ըսէին թէ պարապ աթու մը գտնելուն պէս խեղցն վրան կը բարձրանայ, վիզը կը անկէ ու կը սկսի ճառախօսել։ Ճառախօսելը մոլութիւն մըն էր իրեն համար, նոյն իսկ մոլութենէ աւելի բան մը, տեսակ մը կեանքի պայման՝ նոյնքան անտեղիտալի որքան ջուրը ձուկին համար։ Չէր կրնար առանց անոր ապրիլ։ Աւելի հրաշալին հոն է որ Շահրիկեան էֆէնտի կրնար օրերով անօթի անցընել, — և անօթութիւնը այնքան ալ հաղուադէպ բան չէր թրքահայ տարազիրներուն համար, — պայմանաւ որ խօսքը չզլացուէր իրեն։

Շատ անգամ՝ կը պատահէր որ բարեկամի մը ճաշի հրաւերին հետեւեալ պատասխանը տայ.

— Շնորհակալ եմ, կարիք չունեմ, հէնց էս րոպէիս մի ճառախօսութիւն եմ արել։

Ապուր կերեր եմ, ըսելու պէս բան մը։

Անկուտիութիւնն ալ հոգը չէր ընէր, և այն օրերը ուր մէկի տեղ երկու անգամ խօսելու առիթ կ'ունենար, արհամարհանքով, նոյն իսկ արգահատանքով կը նայէր Մանթաշէֆին։

Ճառախօսութեամբ կ'անցընէր նաև գլխուն ցաւը, — եթէ ունենար, — և կամ աւելի ճիշդը՝ ճառախօսութեամբ իր գլխուն ցաւը կը փոխանցէր ունկնդիրներուն գլխուն։

Ասոր համար է անշուշտ որ կամայ կամայ սկսան աթոռները իրմէ պահել։ Վերջ ի վերջոյ՝ աթոռներն ալ խելացի փրթան և հեռուէն Շահրիկեան էֆէնտին տեսնելուն պէս, իրենք իրենց քառամբակ կը փախչեն, տանիքներու վրայ կ'ելլեն,

ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ. — Արժէ՞ հրաժարուիլ սրանց համար . . .

թէ Լեւոն Կատարի ճառախօսը այդտեղերն ալ կը համէր իրենց : Եւ որովհետեւ ընդհանրապէս ձերմակ հազուադէպ կը կրէր, շատ հեղ տղաք՝ զինքը տանիքի մը վրայ տնտեսութիւն արագիւ կը կարծէին : Իր ճառած ձայնն ու սուր կանչերը արդէն քիչ չէին նախատեր այդ նմանութիւնը չեղտելու :

Երեւակայեցէ՛ք այս մարդուն հրճումները՝ երբ հազիւ Պոլիս մտած՝ տեսաւ որ ո՛չ միայն ակթունները չեն փախչիր, այլ նոյն իսկ ինքնաբերաբար կու գան մարդոց ուղեւորներն տակ, և խօսիլ գիտցողն ու չգիտցողը հաւասարապէս կը ստիպեն անպատճառ կտուցներն բանալու : Շահրիկեան էֆէնտի Քարափէն սկսաւ, և դեռ Սաքըզ Աղաճի դաշնակցական «Օֆիս»ը չեղած՝ արդէն իսկ երեք հարիւր քառասուն երեք ճառ խօսած էր, չորս երկուսասանեակ ակթու կոտորելով և գլխու ցաւի զարհուրելի համաճարակ մը սիրելով Ղալաթիայէն մինչև Բերա : Այն օրը՝ Պոլսոյ բժիշկները կրկնապէս տօնեցին Մահմանադրութեան վերահաստատումը :

Եւ անա կազմ ու պատրաստ հեռոր մըն ալ Դաշնակցութեան համար, որ աշխարհի չորս ծայրերէն հաւաքած էր իր բոլոր շատախօս ընկերները և կը սպառնար խօսքի ջրհեղեղի մը մէջ ընկղուել Պոլիսն ու չըջակայ վայրերը : Օրուան կարգախօսն էր Բարիկի Կօնդրէսը, Թուրքիոյ ընդգլխավոր տարրերու համագործակցութեան հրաւերը, ապակեղբոնացումը և այն ծիծաղելիօրէն ողբալի առսպելը թէ ազատութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կը պարտինք, թէ Դաշնակցութեան չնորհիւ միայն կը շնչենք, կ'ուտենք, կը խմենք, կը պառկինք ու կը ... — բայց ի՞նչ հարկ աւելի մանրամասնութեանց :

Ակնունի՛ գերազանց վարպետն էր այս սիսթէմին որ ամբողջ վեց ամիս Տասնաբանեայի պատուէրի մը պէս ուղղափառ հռչակուեցաւ, և որ եթէ ուրիշ օգուտ ալ չունեցաւ, գոնէ ազգին պարզեւեց գաւառական հայ մէպուսներու այն գերազանցապէս փայլուն գումարտակը որ ամենապերճախօս լուծութեամբ մը կը պաշտպանէ խեղճ գաւառացիներուն նուիրական շահերը, ամէն անգամ որ զբաղած չէ իր սեփական և հետեւաբար աւելի նուիրական շահերը տնտեսելու :

Արդարութեան պարտք մը հատուցած ըլլալու համար՝ ըսենք անմիջապէս որ Շահրիկեան էֆէնտի այս սիսթէմին սիրահար մը չէր : Կը հասկնար վերջապէս թէ այդ սիսթէմը, — որքան ալ յաջող արդիւնք տուած ըլլար, — չուտով պիտի ընկրկէր ընդհանուր հիասթափութեան մը առջև : Եւ ինք ժամանակաւոր յաջողութեանց մարդը չէր. աւելի ամրակուռ, աւելի տեւական բան մը պէտք էր իրեն՝ Պոլսին պէս յարափոփոխ հասարակութիւն մը իր ազդեցութեան տակ պահելու համար : Ինք ալ սիսթէմ մը գտաւ, բայց աւելի ազդու, աւելի տիրական ու անտեղիտայի : Այլեւս Ակնունիի մեղրածոր ու թաւշային տիրապետութիւնը չէր, այլ տեսակ մը անկարեկիր ու աններող բռնակալութիւն ուրկէ նոյնիսկ Համիտի պէս վարպետ մը կրնար նոր բաներ սորվիլ :

Շահրիկեան էֆէնտի կ'անցնէր մարդոց դէմը և աջ ձեռքին ցուցամատը անոնց աչքը խոթելով՝ կը պոռպոռար .

— Ասում եմ ձեզ, զգոյշ կացէ՛ք... ես թէ և նոր եմ յայտնուել ձեր մէջ,

բայց լաւ գիտեմ թէ ի՞նչ է գտնուում ձեզանից իւրաքանչիւրի խղճին վրայ... ես կարող եմ չափել ձեր ամէնիդ ճակատները...

Կարծես Յիսուան էր որ կը ծառանար Փարիսեցիներուն դէմ:

Ամէն պարագայի մէջ՝ խմատունի գործ էր ըրածը: Որովհետեւ ո՞վ բան մը չունի խղճին վրայ. կա՞յ մարդ մը որ իր կեանքին ընթացքին հոգ չէ թէ հեղ մը առած չըլլայ այն տեսակ քայլ մը զոր պիտի ուզէր մշտապէս գաղտնի պահել իր նըմաններէն: Յցուեցէ՛ք այդ մարդուն դէմ, աշուճներուն խորը խուզեցէ՛ք ձեր նայուածքով, սպառնացէ՛ք թէ լաւ գիտէ՛ք խղճին վրայ գտնուածը, և ահա ակամայ պիտի խռովի, ու գոնէ առաջին ըոպէին քաջութիւնը չպիտի ունենայ ձեր խուզարկու ակնարկին դիմադրելու:

Շահրիկեան էֆէնտի ճիշդ այդ խռովքը կը շահագործէր, անանկ ասուն մը մանաւանդ ուր Հին Բէթիմին կառավարական շրջանակներուն հետ հեռուէն կամ մօտէն յարաբերութիւն ունեցող ամէն մարդ, — այսինքն՝ Պոլիս ապրող քիչ մը ամէն մարդ, — կը վախճար հանրային կարծիքին առջև «խափիէ» նկատուելէ: Տեսակ մը արգարութեան վրիժառու դարձած էր, և որքան ալ սկիպտիկներ կը ծիծաղէին իր նպատակաւոր մաքրամաքութեան վրայ, կրկին հոգ ընող շատեր կային որոնք խոհեմութեամբ կը փափային ուրիշներու ականջն ի վար:

— Աստուծոյ սիրոյն, ձայն մի հանէք որ չարը խափանի:

Չարը չէր խափաներ անշուշտ. շատ շատ իրենցմէ կը հեռանար՝ ուրիշ տեղ մը և ուրիշ մարդոց գլխուն վրայ սաւառնելու համար: Այսպէս, քանի մը շաբթուան միջոցին, Շահրիկեան էֆէնտի Պոլսոյ չըջանը ըրաւ. և որովհետեւ ամէն տեղ միեւնոյն թմբուկը կը զարնէր, ամիս մը չանցած՝ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին ստուարաթիւ հայ բնակչութեան մէջ մէկ հատ մաքուր մարդ չմնաց. — բացառութիւն կը կազմէին միայն Դաշնակցականները և կամ դեռ նոր Դաշնակցութեան յարողներ, որոնց մէջ սաւ կայն քիչ շատ խղճամիտ դատաւոր մը քանի՛ քանի՛ կախաղանով պատուուելու արժանիներ պիտի գտնէր...

Բացառութիւն կազմող այդ երանելի դասակարգէն դուրս՝ Շահրիկեան էֆէնտի իր շուրջը կը տեսնէր միայն «որոշ տիպի» մարդիկ, աշխարհական կամ հոգեւորական: Եւ այստեղ քիչ մը ստուգաբանութիւն անհրաժեշտ է՝ թափանցելու համար մեր հերոսը սողորոց մտածման եղանակին, — եղանակ որ արդէն այնքան սերտօրէն կապուած է իր հանրային գործունէութեան:

«Որոշ տիպի», այսինքն «որոշ տիպար մը ներկայացնող», բացատրութիւնը եթէ ուսանայերէն չէ՝ անպատճառ յեղափոխական է, և եթէ յեղափոխական է՝ ապահովարար դաշնակցական ըլլալու է: Այն առումով՝ որով կը գործածէր Շահրիկեան էֆէնտի, «որոշ տիպի» մարդը շատ ներկայանալի բան մը չէր, ի՞նչ որ ալ ըլլար իր ընկերային վիճակը, և հակառակ «որոշ» անձանք կրելուն՝ երեւակայութիւնք ամէնէն «անորոշ» բանն էր որ երբեք գոյութիւն առած ըլլար: Այսպէս՝ երբ Շահրիկեան էֆէնտի կը բարենաճէր այդ բացատրութեամբ պճնել իր բաղձաւոր ժամանակակիցները, որոշ բան մը բռած չէր ըլլար. բայց անպատճառ ամէն բան ըսելու պէտք չկայ՝ ըսել ուզածը լիովին հասկցնելու համար. յաճախ երկու բառ՝ երկու ժամուան շաղա-

ՇԱՀՐԻԿԵԱՆ (Գարսեանին). — Ողջերուն յողմեցինք, մեռելներէն յողմուեցանք...

կրատութեան չկրցածը կը հասկնան. մտածեցէք անգամ մը թէ Հին Բէմին օրով, — ննթաղելով որ սա Նոր Բէմին օրով տարբեր բան մը ըլլայ, — քաղաքակիրթ աշխարհը ինչէր չէր հասկնար «թրքական վարչութիւն» ըսելով: Ինչէր չենք հասկնար այսօր մենք՝ «հայ յեղափոխութիւն» ըսելով: Երկու պարզ բառեր միայն, բայց այնքան պերճախօս՝ որքան չափաի կրնային ըլլալ պատկանելի ծառայով բաղմամբ հատորներ:

Շահրիկեան Էֆէնտի «որոշ տիպի» մարդն ալ միանգամայն թէ՛ խաֆէ էր, թէ՛ ժուռնալի, թէ՛ յետադիմական, թէ՛ կաշառակեր, թէ՛ զեղծանող, թէ՛ մատնիչ և թէ՛ դաւաճան: Գոնէ այսպէս կը հասկնային այդ բացատրութիւնը որ կ'երթար թառ կ'առնէր հաւասարապէս պատուաւորին ու անպատիւին, մաքուրին ու անմաքուրին վրայ: Շահրիկեան Էֆէնտի բան մը ըսած չըլլալով հանդերձ՝ ամէն բան հասկըցուցած կ'ըլլար՝ առանց ատոր համար «պոչը մոխիրը թաթխելու»: Որովհետեւ նոյն իսկ ամէնէն հայրենատէր մարդը չէր կրնար բողոքել կամ իր օձիքը բռնել, գանգատելով թէ զինքը իբր դաւաճան ներկայացուցեր է:

Եթէ բողոքէր ալ՝ Շահրիկեան Էֆէնտի պատասխանը պատաստ էր:

— Ախր չեմ խմանում թէ ի՛նչ էք ասում... դա մի բրօշօքացիա է... ես ձեզ համար միայն մի բան եմ ասել, թէ դուք «որոշ տիպի» մարդ էք... խօս մեղաւորը ես չեմ եթէ չարամիսնիկ վատ մեկնութիւն եմ տալիս իմ խօսքերին:

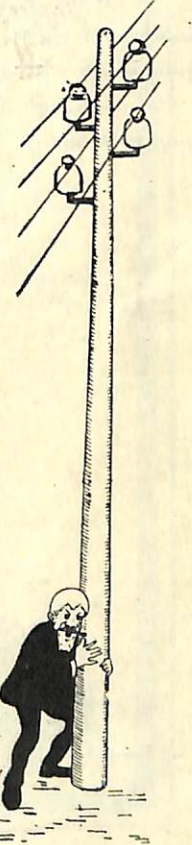
Ի՛նչ կարելի էր առարկել այս պատասխանին. վերջապէս «որոշ տիպի»ն՝ տառապէս առնելով՝ գէշ խօսք մը չէ:

Զուր տեղը չէ որ թրքական առածը կ'ըսէ.

«Ճարպիկ գողը տանուտէրը կախել կուտայ»:

Այսպէսով՝ Շահրիկեան Էֆէնտի անասի մը չըջուն փորձանք դարձաւ Պոլսեցւոյ գլխուն: Անիկա միանգամայն ամէն տեղ էր, ամէն բանի կը խառնուէր, ամէն օր կը խօսէր: Յայտնի չէ թէ երբ կ'ուտէր, երբ կը քնանար: Մշտարթուն՝ ինչպէս բոլոր համաճարակ հիւանդութիւնները՝ կը սպառնար իր աւերը տիտել նոյն իսկ ընտանեկան յարկերէ ներս, որովհետեւ հետաքրքիր էր մինչեւ հետագրի ձողերուն տկանջ տալու աստիճան, և բամբասող ա՛յնքան որքան չեն կրցած ըլլալ, որքան չափաի կրնան ըլլալ աշխարհի սկզբնաւորութիւնէն ի վեր ծնած ու ծնելիք բոլոր ջատուկները:

Այն տառն՝ երկու թաղեր, Սկիւտար ու Սամաթիա, խելացութիւնը ունեցան չարիքը սահմանափակելու, — քանի որ կարելի չէր բոլորովին արմատախիլ ընել, — և զինքը ազդ. երեսփոխան ընտրեցին: Գիտէին որ սաքով գլխով ազդային դօր երու մէջ պիտի թաղուէր և ժամանակ չափաի գտնէր դուրս իջնալու, հանգարտիկ քաղքեցիներու խաղաղութիւնը վրդովելու: Շատ չառ՝ քանի մը երեսփոխանի գլուխը պիտի ուտէր, և ատ ալ արտաքոյ կարգի մտահոգութեան արժանի բան չէր, քանի որ ազգը միշտ պէտք եղած թուով պարտաւ մարդիկ պիտի ունենար՝ պակսածներուն տեղը լեցնելու համար...

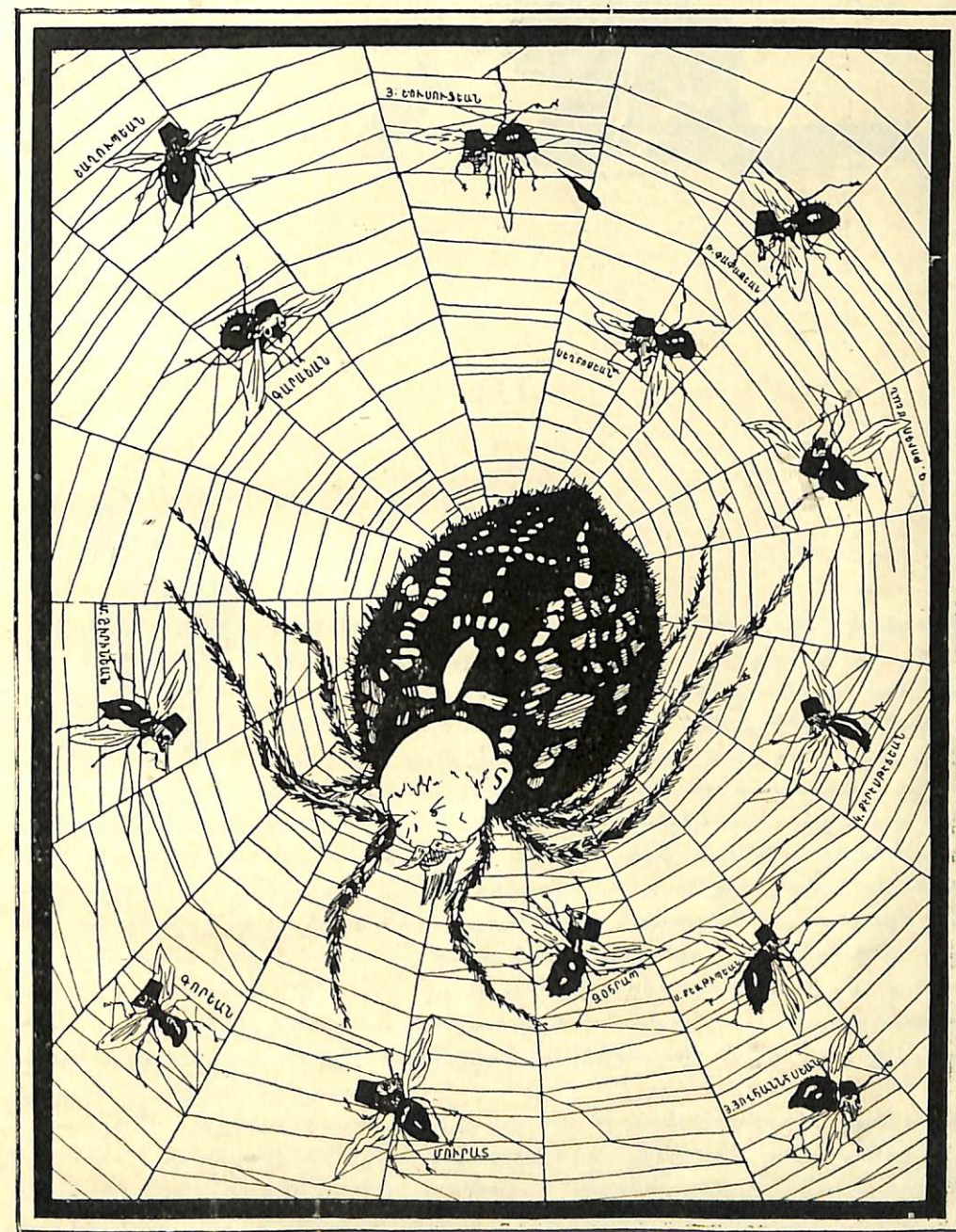
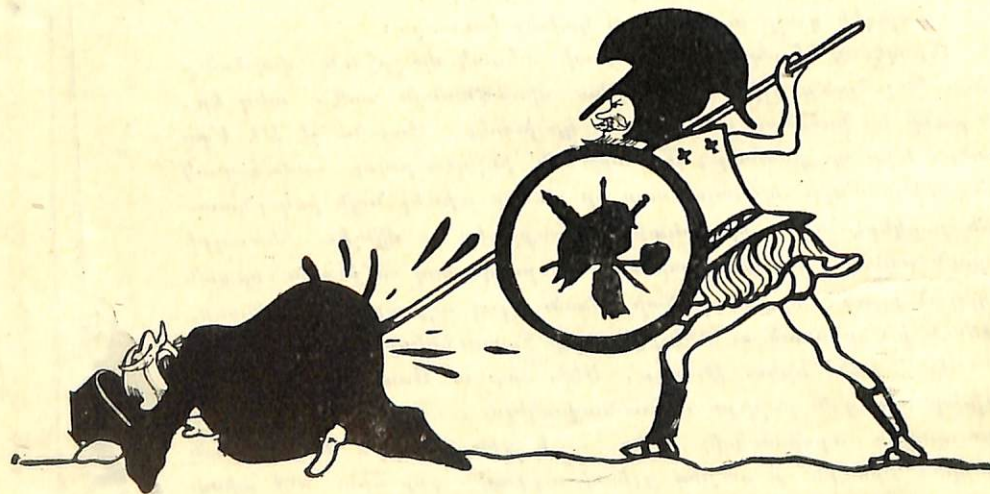

Շահրիկեան էֆէնտի սակայն խնդիրը լուրջ կողմէն առաւ, կարծեց թէ միջ միայն իրեն համակրելուն համար զինքը երեսփոխան ընտրած են, համոզուած՝ որ այնքան աղիտաբեր պիտի դառնար այդ անբաղդ թաղերուն:

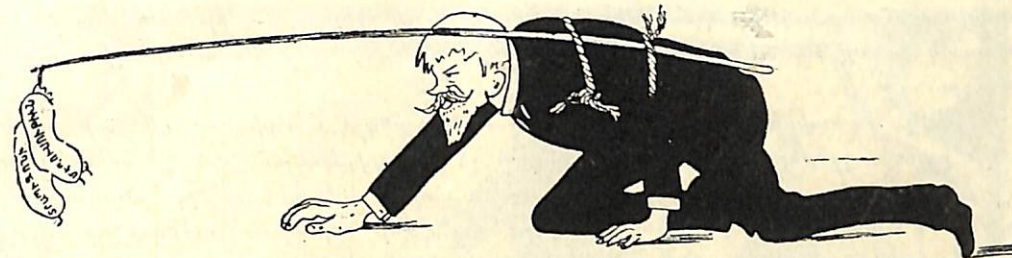
Վերջէն, ամէն անգամ որ թաղէ մը կը քշուէր զլուս տանելուն համար, —ինչ որ այնքան ալ հազուադէպ բան չէր,— Շահրիկեան էֆէնտի շունչը Սկիւտար կամ Սամաթիա կ'առնէր, սա ապահովութեամբ թէ դոնէ այդ թաղերուն մէջ սիրով մտիկ պիտի ընեն իր «սոցալականարարութիւն»ները, —բառ՝ զոր անհրաժեշտաբար պէտք է ստեղծել այս զարմանալի արիւնին ճառախօսութիւնները պիտակելու համար: Կը խօսէր անվերջ, ինքզինքը մտիկ ընող մարդու մը երանութեամբ, մասը միշտ վեր և աչքերը մատին: Եթէ երբեք տաբեր դիրք մը առնէր, այն առնէ չպիտի ուշանար տեսնելու թէ իր երեսակայած համակրութեան տեղ ի՞նչ տեսակ զգայութիւն գրաւած է ունկնդիրները:

Անկէ ի վեր, ամէն անգամ որ Սկիւտարցի մը և Սամաթիացի մը իրարու կը հանդիպին, մատերնին բերաննին կը տանին լուսնեան կոչ ընող շարժուածքով մը և կ'ամացուկ մը կը փախան իրարու ականջն ի վար:

—Ձայն մի՛ հաներ եղբայր, բան մըն էր ըրինք, Աստուած վերջը բարին ընէ. քոլերան խաղը կերեր է սա մարդուն քով...

ԴՍԿԱԴՍԿԱՆ ԺՈՂՈՎ,
Շահրիկեան տիկտաժորութեան շրջան

III

ԻՐՈՐ հանրութեան կը խօսէր, Շահրիկեան էֆէնտի չէր մոռնար երկու բողբոջն հեղ մը գլորել այն տեսակ բառ մը որ մեր ազգին համար բացառիկ կարեւորութիւն մը, ինչպէս նաեւ բացառիկ նշանակութիւն մը ստացած է: Շահրիկեան էֆէնտի ամէն բան ընել, ամէն բան բարեկարգել, ամէն բան բարեփոխել կը խոստանար «ազգասիրաբար»: և «ազգասիրաբար» բառը սոսկ ազգին նկատմամբ տածուած սիրոյ մը զաղափարը չի ներշնչեր մեզի, այլ աւելի բարձր, աւելի խելալ, թէեւ միեւնոյն ժամանակ աւելի տափակ բան մը հասկցնել կ'ուզէ: «Ազգասիրաբար»՝ կը նշանակէ «անկուտիաբար», — այսինքն «ձրի»: — հետեւապէս՝ այն գործիչը որ կը խոստանայ ազգասիրաբար ծանրաբեռնուիլ հանրային հողեր լոյլ, խոստացած կ'ըլլայ նաեւ բանը գործը երեսի վրայ ձգել, նոյն խակ կինն ու զաւակները իրեն հետ անօթի պահելը յանձն առնել, ու գիշեր ցերեկ տքնիլ, աշխատիլ, առանց այդ ամէնուն փոխարէն ազգէն տասը փարա պահանջելու: Ատկէ՝ նաեւ «ազգայինճիւղութիւն» բառը որ եթէ «ազգասիրաբար»ին զաւակն ալ չէ՝ գոնէ կամ հօրեղբորդին է և կամ մօրեղբորդին:

Երբէն ի վեր «ազգասիրաբար» բառը այդ նշանակութիւնը ստացեր է, — յայտնի չէ: Ամէն պարագայի մէջ՝ շատ հինէն ըլլալու է, քանի որ՝ այն ատենէն ի վեր ուր սկսած ենք ազգային գործեր ունենալ, — կարծեմ «Խըլլը» Զաքարիա Պատրիարքին օրէն՝ ինչ որ քանի մը հարիւր տարուան անցեալ ըսել է, — ունեցեր ենք նաեւ ազգասիրաբար աշխատող հանրային գործիչներ: Եւ ժողովուրդը միշտ ազգասի-

բաժար աշխատող գործիչներուն վերադասեր է ու կը վերադասէ իր համակրութիւնը, հակառակ անոր որ մեծագոյն աւտովները անոնցմէ ելեր են ու պիտի ելլեն ալ անշուշտ . . . :

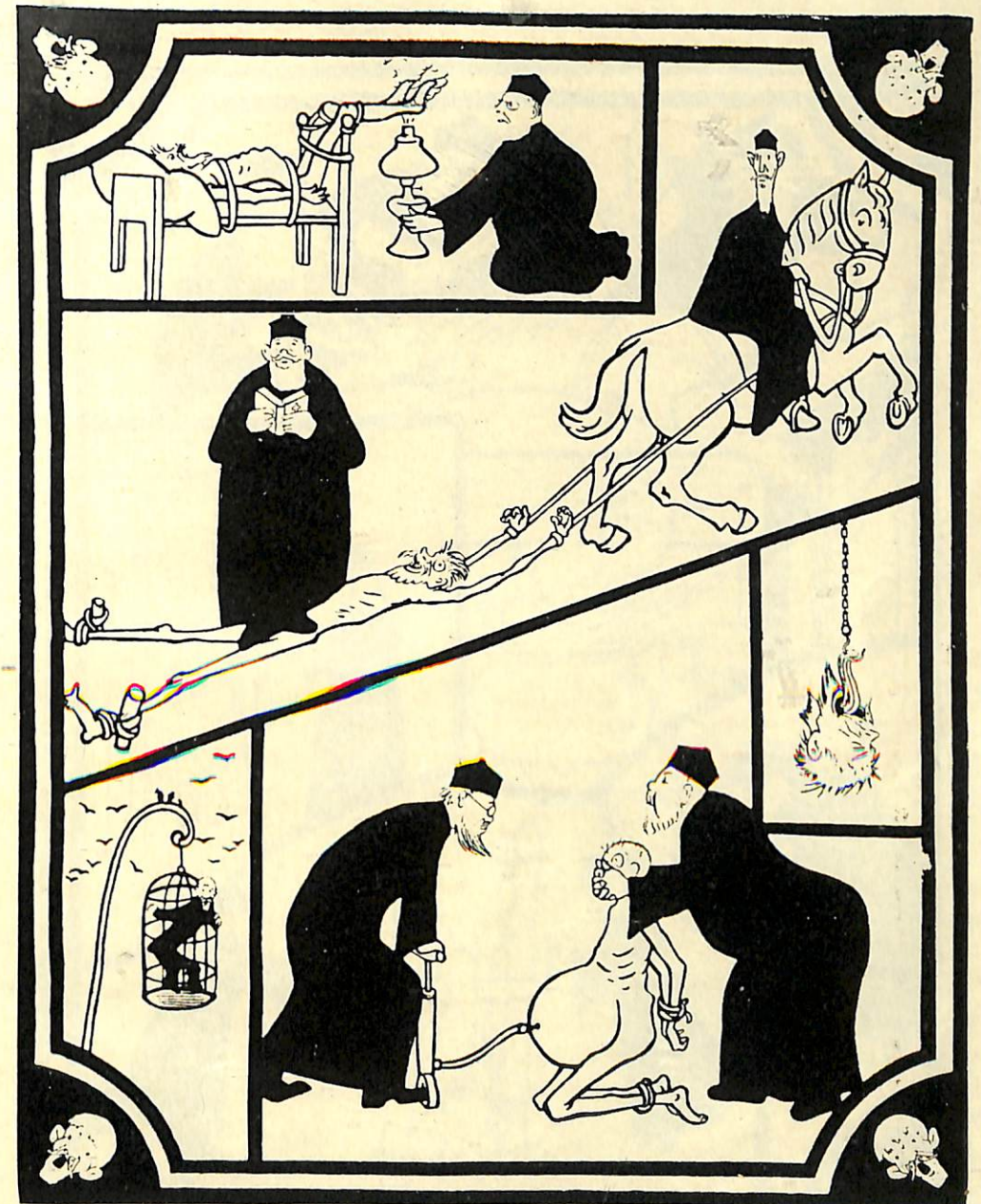
Ազգ. երեսփոխան ընտրուելէն վերջ մանաւանդ, Շահրիկեան Էֆէնտի սխառ աւելի յաճախ գլորել այս մոգական բառը. չէ՞ որ ձրի պաշտօն մըն էր ստանձնածը: Եւ գլորեց մինչեւ այն օրը, ուր այլ ևս ամէն մարդ համոզուեցաւ իր անշահախնդրութեան: Համբաւները կարգ մը պարկեշտատուն նոր հարսերու առջիններուն պէս շուտ կը համնին մեր մէջ. ինը ամիսը չըրացած արդէն իսկ կազմ ու պատրաստ են:

«Ազգասիրաբար» նաեւ Շահրիկեան Էֆէնտի ուղեց աթոռ մը ունենալ Օսմ. Մէսուսական ժողովին մէջ: Մէսուս մը՝ Տէրութենէն ստանալիք 50 ոսկի ամսականը կրնար փոխարինել կա՛մ իր տաղանդով, կամ իր մտաւոր կարողութիւններով և կամ, — ամէնէն յաճախեալը, — իր գլխուն պարապուեցածը: Շահրիկեան Էֆէնտի տառնցմէ աւելի թանկագին, կարելի է ըսել թէ աշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցող ամէնէն թանկագին բանը կը խոստանար իր ստանալիք ամսականին փոխարէն: Ինչ որ կը խոստանար՝ ոսկի չէր, բայց ոսկիէն աւելի կ'արժէր. դոնար չէր, բայց բոլոր գոնարներէն աւելի կ'արժէր: Գործ չունեցող փաստաբան մը ըլլալով՝ իրեն արուելիք 50 ոսկի ամսականին փոխարէն կրնար արամաղրել ահազին, անապառ քանակութեամբ ժամանակ: Եւ եթէ քարերն ալ լռէին՝ գոնէ Բասիմ պիտի ազադակէր թէ ոչինչ կայ ժամանակէն աւելի թանկագին:

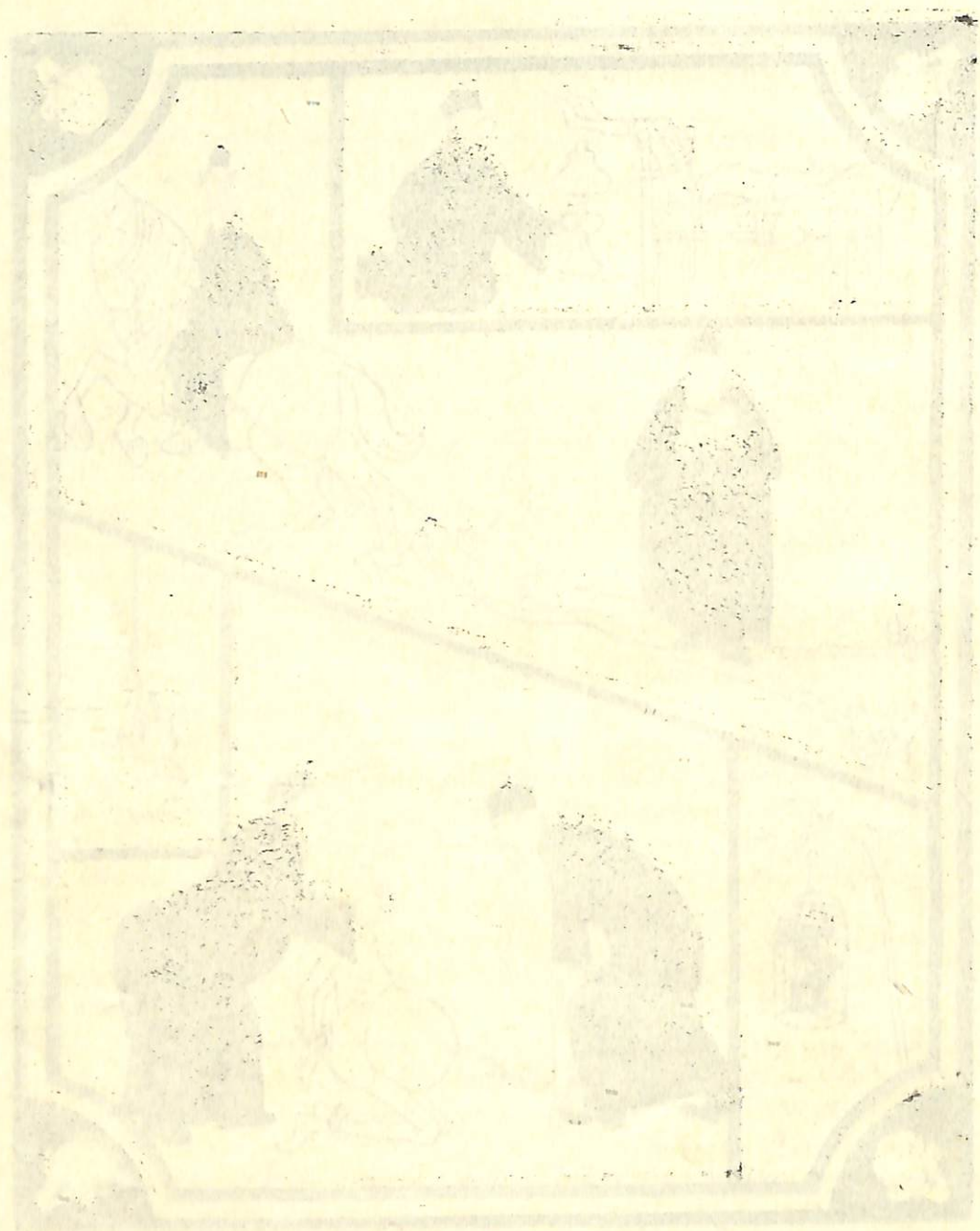
Այսպէս ուրեմն՝ Շահրիկեան Էֆէնտի բրածը՝ հարիւրն հինգ հարիւր, նայն իսկ հազար առկու տալու պէս բան մը պիտի ըլլար: Եւ գոնէ իրեն համար, — որ իբր Բաշնակցական՝ կոչուած է ոչինչ տալու և ամէն բան առնելու, — մեծագոյն ազգասիրութիւնն էր ասիկա: Տրապիզոնցիք Չերմապէս դնահատեցին իրենց հայրենակցին ազգասիրութիւնը, և որովհետեւ Շահրիկեան Էֆէնտի շատ պատուական համբաւ մը թողած էր իրենց մէջ, նախընտրեցին Թուրքի մը քուէ տալ քան իրեն: Ինչո՞ք Շահրիկեան Էֆէնտի յանկարծակիի եկաւ: — «Յապուշ կրթեցաւ» պիտի ըսէինք՝ եթէ երբեք «կրթութիւն» բառը հայտնութիւն մը չըլլար այս մարդուն համար: Տանըհինգ տարիէ ի վեր Տրապիզոնը իր ներկայութենէն ազատած ըլլալով, հաւատքը կորսնցուցած էր իր հայրենակիցներուն յիշողութեան վրայ, և մտքէն անգամ չէր անցընէր թէ հին տեսարանները խառնշուկոյ մարդիկ պիտի գտնուին: Այս ընտրական ծախողուածը սակայն հրաժարութեան կը մասնէր զինքը: Անպատճառ պէտք էր սատանան գործի խառնուած ըլլար: Եւ որովհետեւ իրեն համար ստանան ու վեղարաւորները նոյն բաներն էին, իսկոյն Տրապիզոնի սուաջնորդին օձիքին կտուցեցաւ, զայն պատճառ և պատասխանատու նկատելով իր ճախողելուն: Այստեղ ալ ուղեց կիրարկել իր ծանօթ սխալէմը, հեռուէն հեռու՝ Մակգուռլի միջոցաւ սղառնալով Պալեան Էմինուէլ վարդապետի:

— Զգոյշ կա՛ցէք, ինձ շատ յայտնի է թէ ի՛նչ է գտնուում ձեր սեփական խղճի վերայ . . . ես կարող եմ չափել ձեր ճակատը . . .

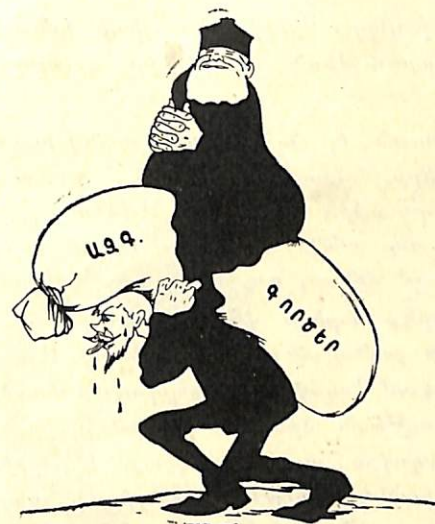
Բայց կ'երեւայ թէ Սեւ Ծովուն օդը աղէկ չեկաւ այս սխալէմէն, որովհետեւ բանի մըն ալ չծառայեց:

Շահրիկեան Էֆէնտի կարգի բերելու միջոցներ
(Ծրագիր Հիսարեան քահանայի)

Շահրիլեան Էֆենտին կարգի բերելու միջոցներ
(Ծրագիր Էրսէրճեան քահանայի)

Շահրիկեան էֆէնտի կը կարծէր տանիլ
ազգ. գործերը . . .

տուն մը, պարտէզ մը, ճէմիշ մը, ամխանոց մը կամ ախոռ մը ըլլալ, հող չէր: Ամ-
բողջ տանընթիւն տարի այդպէս ծրագիր ծրագրի վրայ բարդելով շրջած էր կով-
կասի մէջ և այլուր,

Ծրագիր ունիւմ, ո՞վ կ'առնէ
պողալով փողոցէ փողոց:
Շատեր՝ հետաքրքրուելով՝
ուզած էին քննել այդ ծր-
րագիրները, բայց հազիւ քա-
նի մը էջ դարձուցած՝ սա-
տանին զրկած էին ծրագիրն
ալ, պատրաստողն ալ: Մէկ
հողի միայն, Թիֆլիսի մէջ,
Ջերմագին ընդունելութիւն
մը ըրած էր խեղճ մարդուն,
և փողոցի անուն մը ու տան
թիւ մը տալով իրեն,

— Գնա՛, ցոյց տուր, այն-
տեղ միայն կը գնահատեն քո
խմատութիւնը, ըսած էր
ժպտելով:

Եւ Շահրիկեան էֆէնտի
որ սկսած էր յուսահատիլ
մարդկութենէն, նոր յոյսով,

Այս կերպով ահա Շահրիկեան էֆէնտի
ստիպուեցաւ միայն Ազգ. Երեսփ. Ժողովին
մէջ սահմանափակելու իր գործունէութիւնը,
ինչ որ լիովն հարկւր փարանոց սիկասի տու-
փի մը մէջ տեղաւորել ուզելու պէս բան մըն
էր: Շահրիկեան էֆէնտի տասը մարդու չափ
պարսպ ժամանակ ունէր, հետեւադար կրնար
տասը մարդու չափ ալ աշխատիլ: Իր սա-
րագրութեան ընթացքին, ամէն ամիս կանո-
նաւորապէս բարեկարգութեան երկու ծրա-
գիր պատրաստած էր: Բարեկարգելու պէտքը
իրեն համար ա՛յնքան բնական էր որքան շո-
րը թրջելու սովորութիւնը ծծկեր տղոց հա-
մար: Բարեկարգութեան առարկան խնդիր
չէր. կը բաւէր որ բարեկարգելիք բան մը ու-
նենար: Այդ բանը կրնար ազգ մը, երկիր մը,
տէրութիւն մը, ընտանիք մը ըլլալ, կրնար

. . . ազգ. գործերն է որ զինքը տարին:

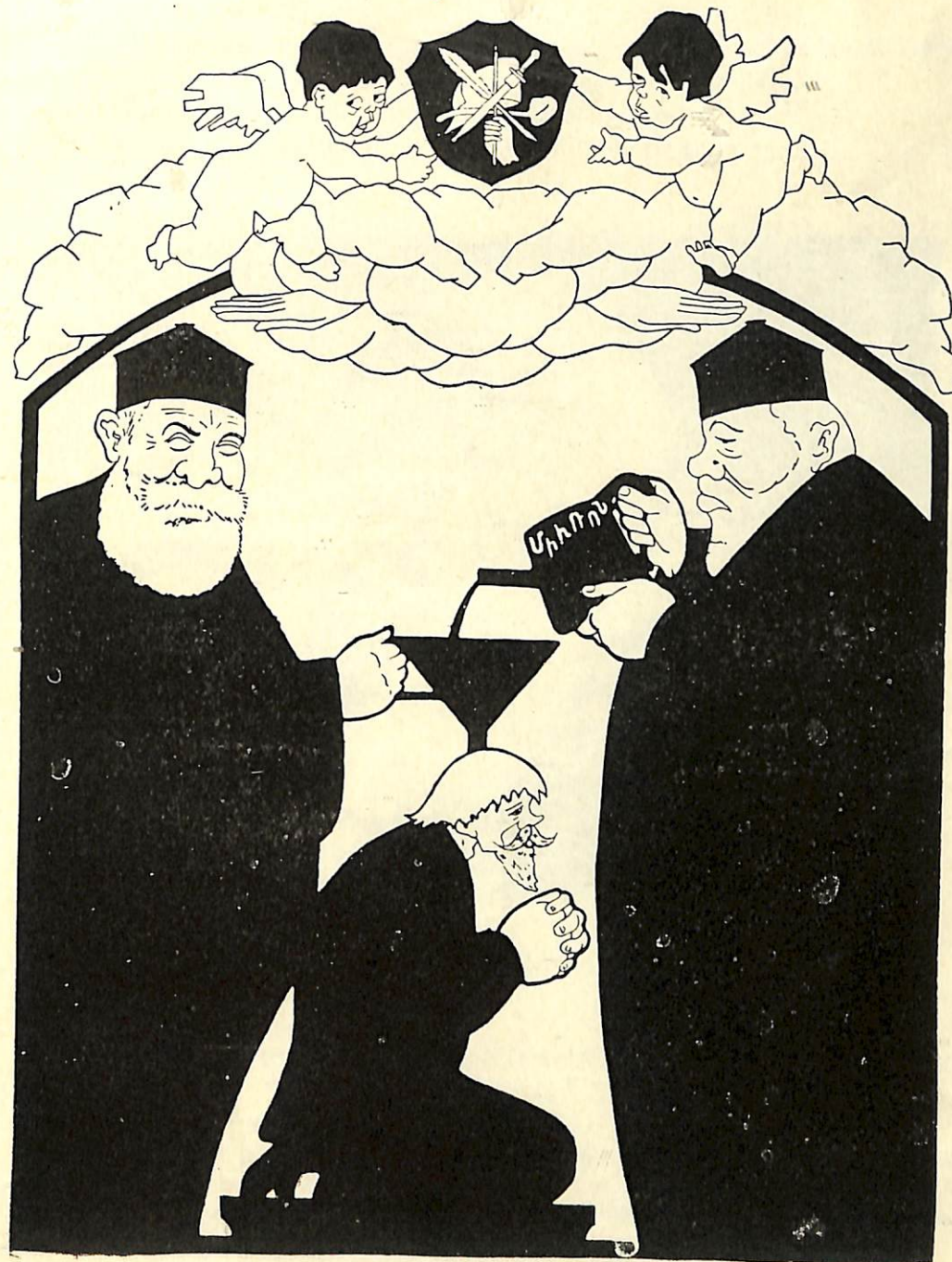
Նոր խանդավառութեամբ դիմած էր նշանակուած փողոցը: Վերջապէս պիտի կրնար իր հանձնարը գնահատող մարդիկ գտնել, բարեկարգութեան ծրագիրներ պարզել, բարեկարգել...

Զեղումով, յուզմամբ, գրեթէ չմտած փնտռած էր նշանակուած տան թիւը: Բայց չէր կրցած ձեռքը բարձրացնել՝ դուռը դարնելու համար, որովհետեւ, գուշակեցիք թերեւս, յիմարանոցի մը հասցէն էր իրեն տրուածը: Շահրիկեան էֆէնտի յիշոց մը արձակելով ետ դարձած էր, թէ եւ իրեն և մեր ամէնուս համար աւելի լաւ կ'ըլլար որ նոյն օրը ներս մտնէր այդ դռնէն՝ անգամ մըն ալ դուռս չեղելու համար:

Պոլիս մտած օրը՝ ուրեմն պատրաստ ունէր երեք հարիւր վաթսուոչ բարեկարգութեան ծրագիր, արդիւնք տանընթաց տարուան յոգնաջան աշխատութեանց: Այստեղ ալ պարապ չկեցաւ, այնպէս որ՝ առաջին անգամ Ղալաթիոյ Խորհրդարանի մտած օրը՝ մօտաւորապէս հինգ հարիւր կտոր բարեկարգութեան ծրագիր կը տանէր իրեն հետ: Բայց այդ օրերու Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին պատկերը պէտք է աչքի առջեւ բերել անգամ մը, գուշակելու համար թէ բարեկարգութեան ծրագիր մը, մասնաւոր հինգ հարիւր բարեկարգութեան ծրագիրներ, ի՞նչ տեսակ ընդունելութիւն կրնային գտնել: Ժողովը ինքնին մեծագոյն հայհոյութիւնն էր բարեկարգութիւնը ուսած բանին դէմ. ժողով չէր՝ այլ խառնակարան, աւելի բազելժնական քան աստուածաշնչական Աշտարակը: Այնտեղ խմբուած էին մարդիկ՝ որոնք ինքզինքնին շատ տեղեր, նոյն խիղճով ալ աններկայանալի տեղեր կրնային երեւակայել, բայց ո՛չ երեք Ազգ. Խորհրդարանի մը մէջ, և որոնք սակայն երեսփոխան ընտրուած էին՝ կարծես իրենց ժամանակակիցներուն ապուշութեան կենդանի ապացոյցները ըլլալու համար: Եւ այս մարդիկը լուռ չէին մնար. կը խօսէին, կը պոռային, կը ճչէին («կը բռնադէն»)՝ պիտի ըսէր Շահրիկեան էֆէնտի) ամէնքը մէկ, միշտ իրարու խօսքը կըտրելով և իրենց խօսքը ուրիշի մը կարել տալով: Այս տեսակ հաւաքոյթի մը մէջ բարեկարգութեան մասին ճառել՝ յուլիսեան օրերէն առաջ Ապտիւլ Համիտի հետ Սահմանադրութեան վրայ խօսելու պիտի նմանէր: Շահրիկեան էֆէնտի կամայորէ մը մէկ կողմ դրաւ իր ծրագիրները, սպասելով «պատեն մօմէնտ»ի մը, որ թերեւս չպիտի ուշանար: Վերջապէս այդ յիմարները պոռալով պոռալով կա՛մ պիտի յոգնէին և կամ բոլորովին քրիս-նեփէս ըլլալով, կամայ ակամայ թոյլ պիտի տային որ ուրիշներ ալ մէկ երկու խօսք ընեն:

Այս սպասումը սակայն երկար տեւեց, մինչեւ անգամ կը սպասնար ընտւ վերջ չունենալ, որովհետեւ մարդիկը երեսփոխան ընտրուած էին միայն խօսք ծախելու համար: Շատեր նոյն խիղճով գիտեր թէ ինչի՞ մէջ կը կայանայ երեսփոխանութեան պաշտօնը, և ընտրուելէն վերջ դադար խորհուրդ հարցադրած էին բանգէտ բարեկամներու: Տարակոյս չկայ որ այդ տեսակ պարագաներու մէջ հետեւեալին պէս խօսակցութիւններ շատ յաճախուէյն եղած են:

- Եղբայր, հիմայ ի՞նչ ապուր պիտի ուտեմ:
- Սեր է, ի՞նչ կայ որ...
- Զիս երեսփոխան ընտրել են և ես չեմ գիտեր թէ ի՞նչ ընելու պիտի երթամ:

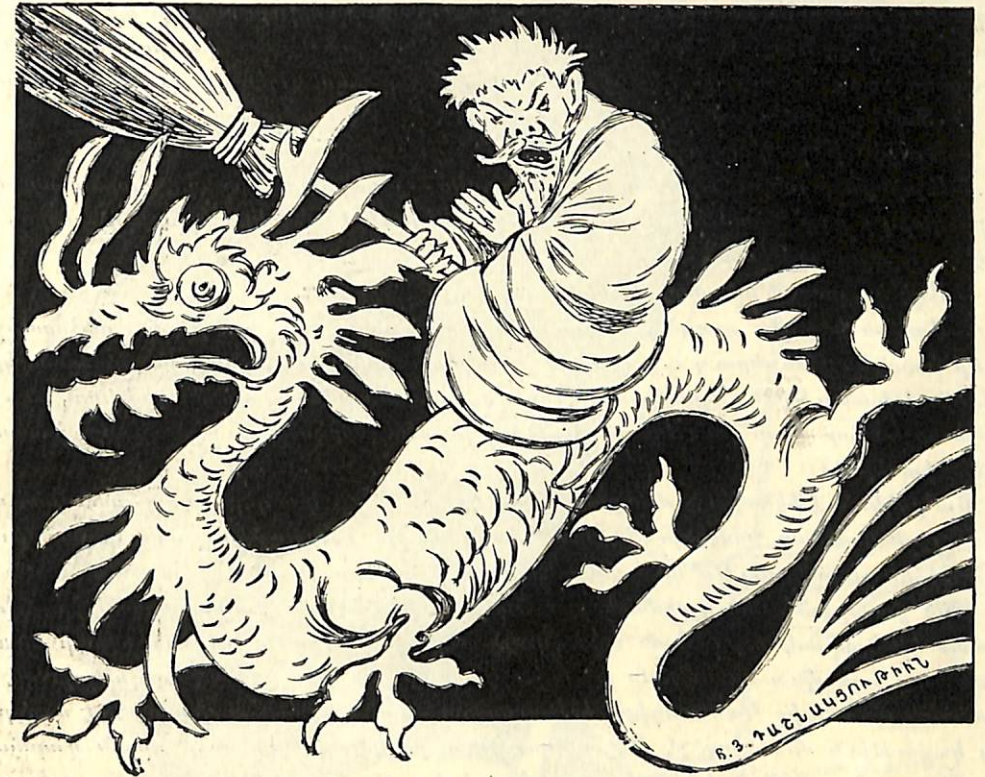
Շահրիկեան էֆէնտի կարգի բերելու միջոցներ
(Ծրագիր Հմայեակ Սրբազանի)

—Քանի որ չես գիտեր՝ հրաժարե՛... ապահովաբար քեզ բռնութեամբ խորհրդարան չպիտի տանէին... հիմա Համլիտին բռնութիւնն անդամ վերցաւ...

—Նղբայր, իրաւունք ունիս... բայց... վերջապէս...

—Պատիւ մըն է ուրկէ չես ուզեր հրաժարիլ, անանկ չէ՞...

—Է՛հ...

Աւելածուն՝ ինչպէս կ'երեւակայէին զինքը

—Քանի որ այդպէս է, հոգ մի ընել... երեսփոխանութենէն դիւրին դուրս չկայ...

—Իրա՞ւ կ'ըսես...

—Հապա՞... քեզի բացատրեմ երկու բառով... դպրոցականի օրերդ կը յիշե՞ս, չէ՞...

—Գոնէ շատ բան մտքէս չէ ելած... վերջապէս այսքան տարուան մարդ ենք... ծերացանք...

—Լաւ, չէ՞ պատահած որ դատի միջոցին յանկարծ բնական պէտքէ մը բռնուած ըլլաս:

—Պատահած է :

—Ի՞նչ կ'ընէիր այդ պարագային...

—Մատա վեր կը վերցնէի և Միւսիէն արտօնութիւն կ'ուզէի դուրս ելլելու :

—Տեսա՞ր մի... երեսփոխանութիւն ըսածդ ալ տա է արդէն...

—Եղբայր, ի՞նչ կ'ըսես :

—Միայն թէ՛ քանի մը տարբերութիւններ կան... Խորհրդարանին մէջ ալ Միւսիւ մը կայ որուն Ատենայեան տնունը կուտան... ճիշտ վարժապետի պէս է, զատ բեմի մը վրայ կը նստի և ձեռքը զանգակ ունի... որպէսզի երեսփոխանութիւնդ կատարեալ ըլլայ, մատդ վեր կը վերցնես՝ իբր թէ բնական պէտքէ մը մղուած ըլլալի, և Ատենայեանէն խօսք կ'ուզես...

—Խօսքին ի՞նչը կ'ուզուի...

—Այսինքն խօսելու արտօնութիւն կ'ուզես... անիկա տնունդ կ'արձանագրէ, և երբ կարգդ քայ՝ հրամայէք ըսելով քեզ կը հրաւիրէ որ բեմի ելլիս ու խօսիս... աս է երեսփոխանութիւնը...

—Աղէ՛կ, բայց ի՞նչ պիտի խօսիմ :

—Ատիկա հոգ չէ, ուզածդ կրնաս ըսել, պայմանաւ որ քանի մը անհրաժեշտ բաներ խառնես խօսքերուդ... օրինակ՝ սահմանադրութիւն, ներքին կանոնադիր, ազգային իշխանութիւն, պատկառելի ժողով, պատուարժան պաշտօնակիցներս, ևն...

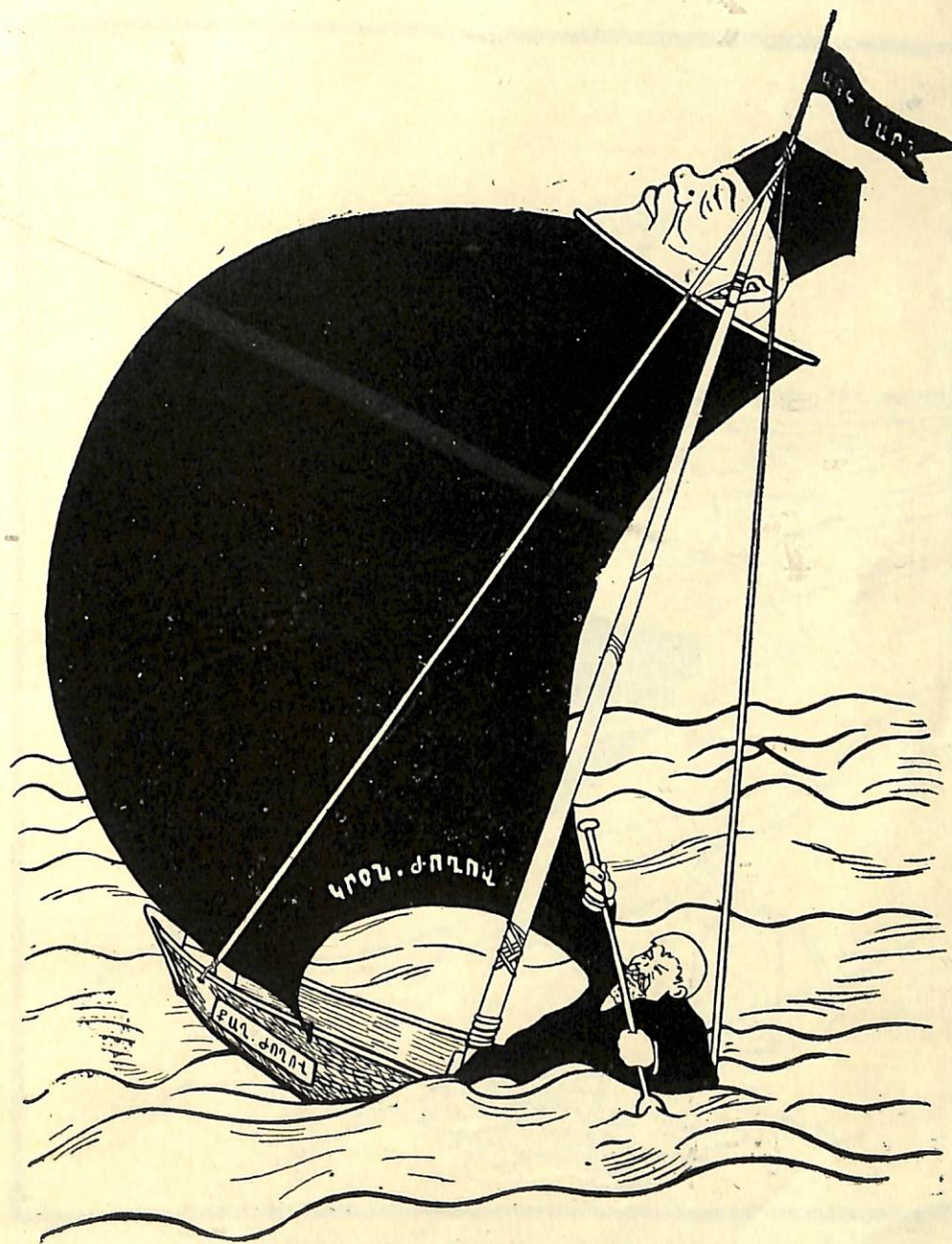
Ասոր համար է որ շատ երեսփոխաններ կարծես բնական տուրք մը կը հատուցանէին խօսելով :

Շահրիկեան էֆէնտի ալ մատը կը վերցնէր ու խօսք կ'ուզէր, բայց ամէն անգամուն ալ անպատճառ իրմէ առաջ յիսուն հոգի մը խօսք ուզած կ'ըլլային. անանկ որ՝ կարգը իրեն չեկած՝ մութը կը կոխէր և ժողովը կը ցրուէր :

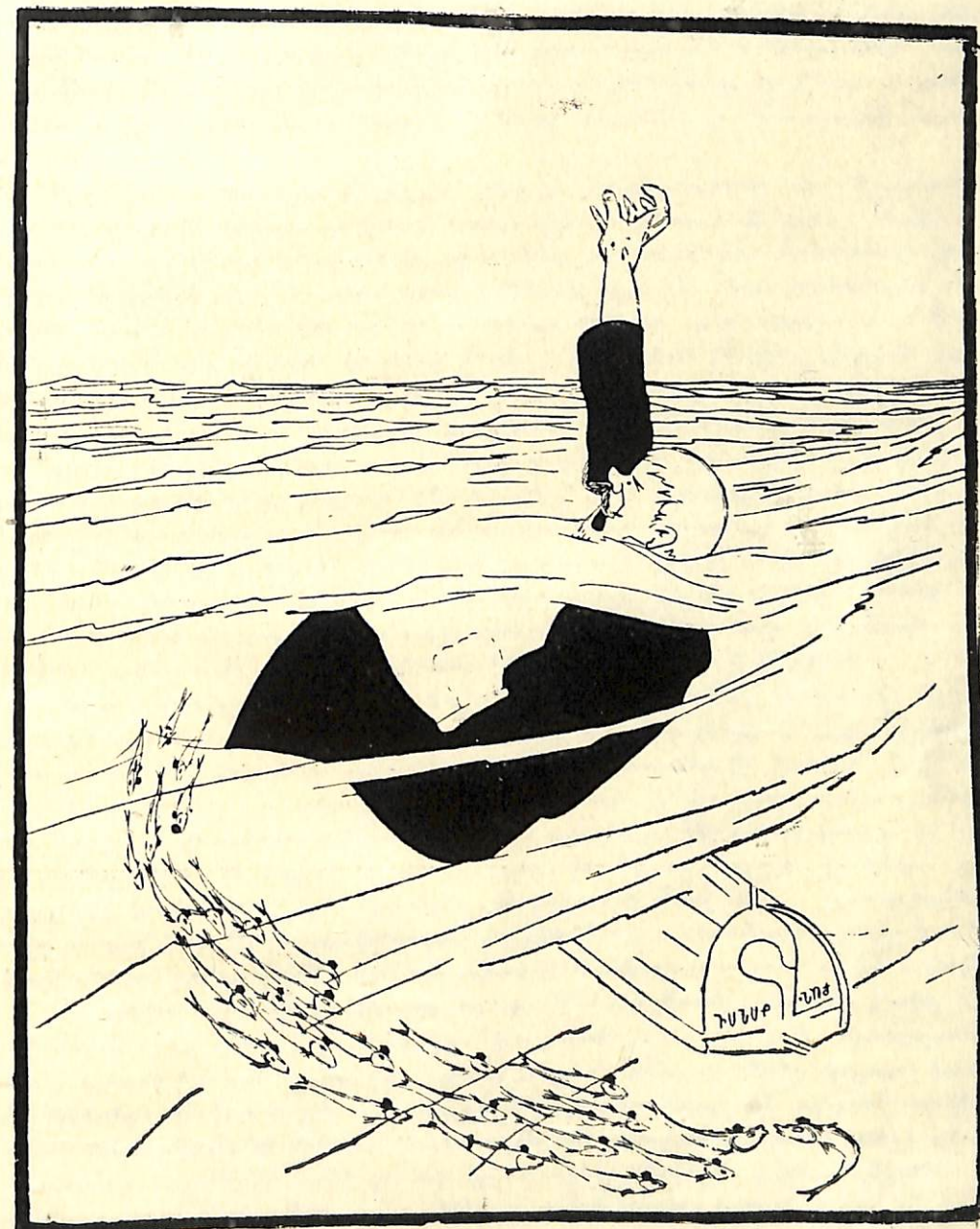
Մեծ ցաւերուն՝ մեծ դարձանները : Շահրիկեան էֆէնտի Դաշնակցական էր, լատերաձայն էր Կազմակերպութեան պրասֆօրմը, ո՛չ այն մեղրածոր և թաշաթոյր պրասֆօրմը, այլ այն միւս պրասֆօրմը որ միշտ գաղանի կը պահուի ամբարիշտ աչքերէ և որ տեսակ մը անգիր Կանոնադիրն է Կուսակցութեան : Ծշմարիտ փանասէն է ստիկա. չկայ կացութիւն մը, հոգ չէ թէ ամենադժուարին կացութիւն մը, որուն դարմանը ցոյց չտայ : Շահրիկեան էֆէնտի շուտ մտաբերեց այդ անգիր կանոնադիրն գլխաւոր յօդուածներէն մէկը որ կ'ըսէր. — «Այնտեղ ուր քեզ չեն իմանում, թակի՛ր» : Եւ ճիշդ թակելու ատենն էր, Ղալաթիոյ Խառնակարանը փոթորկող թո՛ս ու բո՛հին մէջ ինքզինքը նշմարել տալու և իր նպատակակէտը ժամանելու համար :

Ստիկայն «թակել» կայ, «թակել» ալ կայ : Թակել մը կայ՝ որուն մէջ գլխաւոր դերը կը խաղայ բէվոլվէրի գնդակը : Այս կերպ թակելու անհրաժեշտութիւններ չէին պակասած անցեալին մէջ. բայց հիմայ պէտք եղածը տա չէր. մանաւանդ որ պատուարժան երեսփոխաններէն շատերուն գլուխը, փառք Տիրոջը, պէտք եղածին չափ հաստ էր՝ բէվոլվէրի գնդակ մը արհամարհելու համար : Պէտք էր թակելու ուրիշ եղանակ մը գտնել, և Շահրիկեան էֆէնտի շատ պզտիկ մարդ եղած պիտի ըլլար՝ եթէ երբեք չկարենար այդքանն ալ ինք ճարել :

Այն ատենները՝ Պոլսոյ Հայութիւնը տեսակ մը կուսակաշտութեան տուած էր ինք-

Վարչութեան նաւակը փոթորկի թռնուած ըլլալով, Շահրիկեան էֆէնտի յանցանքը առաքատիներ կը կարծէր...

... Բայց հագիւ առագաստը վերցուցած, նաւակը շրջեցաւ:

զինքը : Սահմանադրութիւն , եղբայրութիւն , ազատութիւն , համասարութիւն , — այդ խելացեղման օրերուն բոլոր շնորհակց անակնկալները , նոյնիսկ «Մինաս Զերազ» մարտանաւին , Դաշնակցութեան թուրքիան փրկած ըլլալուն և Անդրանիկի Պուլկար բանակի վերին ուսուցիչ նշանակուելուն գիտաւոր , բոժոժաւոր պղծները , — յանկարծ մոռցուած էին երբ Իզմիրեան Սրբազան Պոլիս ժամանած էր երուսաղէմի աքսորաւայրէն :

Այդ ժամանումը աղքատ կը փրկէր ահաւոր մասնագութենէ մը : Ազատութիւնը մեր ժողովուրդին համար , չի կրնար երբեք կրկայի պատեան մը ըլլալ . մոռնալու աւելի հեշտիւ կատուին ծոցը կրնայ մանել , քան մենք ազատութեան : Բռնութեան թաթը , — որո՛ւնը կ'ուզէ ըլլայ , — միշտ պէտք է լինէ մեր գլխուն , ճնշէ , խոնարհեցնէ , սարքկացնէ մեզ : Չէ՞ք յիշեր հին առածը . — «Հայը ծեծէ որ քեզ սիրէ . . .» : — Յուլիսեան օրերուն՝ այդ բիւրիցս երանեալ թաթը , Համիտեան թաթը , վերցած էր մեր գլխէն , սա բնական պատճառաւ որ երկար չի «սիրասուն»ը երկու ձեռքերուն մէկանց պէտք ունէր իյնալու արամաղիւր թաթը գլխուն վրայ հաստատ պահելու համար : Աղքատը՝ գերիի վիճակէն յանկարծ ազատ մարդ դարձած էր , և ասիկա իր վրայ ճիշդ այն տպաւորութիւնը կը թողուր , ինչ որ պիտի ընէր սառուցիկ ջուրի տուշ մը՝ բազմաթիւն նոր ելած մարդու մը վրայ : Հաւասարութեան սկզբունքը զոր այնքան մոլեռանդութեամբ կը քարոզէին և , — թող դարմանալի չթուի , — կը գործադրէին ալ այն ատեն , իր գործին չէր գար . թաթը միշտ պէտք էր իր գլխուն . ասոր վարժուած էր երեսուն տարուան բնակաւայրութեան ընթացքին , ասոր վարժուած էր իր ծագման օրէն , — ինչ որ աշխարհի ստեղծման չափ հին բան է ինքնին :

Եւ ահա Իզմիրեան Սրբազան Պոլիս կը հասնէր երկաթեայ համբաւով մը : Կ'ըսէին թէ այդ մարդուն վրայ ամէն բան երկաթ էր , երկաթ իր խօսքը , երկաթ իր բնաւորութիւնը , երկաթ իր աշուքները , երկաթ մանուսանդ իր ձեռքը : Հայը պարտէզ մը կը վնասէր , և ամբողջ արտ մը , այդեւտան մը կը գտնէր այսպէս : Երկաթեայ ձեռք . . . վիճակահանութեան մեծագոյն պարգեւը : Ան խնայն կուռք մը չլինած էր Իզմիրեանէն , ծնրադրած էր անոր առջեւ , խուսկ ու հալուէ կը ծխէր , կրնար ինքզինքը կրակը նետել եթէ հրամայէր : Այդպէս էին նաեւ Աղք . երեսփոխանները , մէջը ըլլալով նաեւ Դաշնակցականները , Հնչակեանները , Վերակազմեալները և Վերակազմելիները՝ որոնք վերջէն Սահմանադրական-Ռամկավար անունը պիտի առնէին :

Շահրիկեան էֆէնտի առիթը չփախցուց : Կ'ուզէր թակել , մտածեց թակել ո՛չ թէ այն ժողովուրդը որուն շաղկը ելլելու կ'աշխատէր , ո՛չ թէ այն երեսփոխանները որոնց գլխուն իշխելու կը ջանար , այլ , — ահաւոր բան , — անոնց պաշտած կուռքը , Իզմիրեանը , «երկաթեայ»ն . . . : Բաւական խորատես մարդ էր արդէն՝ հասկնալու համար թէ Իզմիրեանի երկաթը՝ ժամանակէն ծեծուելով ծեծուելով թիթեղի պէս բան մը դարձած էր , ինչ որ ամէն վտանգ կը հեռացնէր թակելու գործողութենէն : Վարանիլը ապուշութիւն պիտի ըլլար , եթէ ոչ աւելի տխուր բան մը :

Ու թակեց , թակեց ա՛յնպէս որ ձայնը արձագանգ տուաւ չորս հովերուն : Երեսփ . ժողովը Պատրիարք ընտրած էր Իզմիրեանը և յոտնկայս կ'ողջունէր այս ընտրութիւնը՝ յարգանքի գերադոյն ցոյց մը ըրած ըլլալու համար իր սիրական կուռքին :

Շահրիկեան էֆէնտի ո՛չ միայն չմասնակցեցաւ ընտրութեան, առարկելով թէ Պատ-
րիարքի մը գոյութիւնը զինքը չէր հետաքրքրեր, ոչ իսկ պէտքը կը զգար անոր, —
ինչ որ քիչ մը չափազանց զաւեշտական պատշաճութիւն կ'առնէր Աղգ. Սահմանադ-
րութեան հետ՝ որուն անթերի գործադրութեան համար երեսփոխան ընտրուած էր, —
այլ մանաւանդ ոտքի չելաւ ու չմասնակցեցաւ միւս երեսփոխաններու յարգանքի
ցոյցին:

Եթէ Համիտ այդ օրը Գուժ Գաբուի Մայր Եկեղեցիէն ներս մտնէր՝ այնքան
ապշութիւն չպիտի կրնար պատճառել՝ որքան որ Շահրիկեան էֆէնտի պատճառեց իր
այս ընթացքով: Շատ երեսփոխաններ մինչեւ այն ատեն ուշադրութիւն անգամ չէին
գարձուցած այդ մարդուն վրայ, որ իր թափթիփած հագուստներով, անխնամ զխտով
ու ողորմուկ երեւոյթով կորսուած կը մնար միւսներուն զգեցած սիրամարգի փե-
տուրներուն տակ: Շուքի պէս բան մը, և ուրիշ ոչինչ: Բայց ահա յանկարծ այդ
մարդը կ'այլակերպուէր, կը կերպարանափոխուէր, ահա յանկարծ իր դիւային նայ-
ուածքը յաջորդաբար իբր զնդասեղ կը միտէր պաշտօնակիցներուն աչուրներուն մէջ
և զանոնք կը բռնադատէր թարթիչներուն տակ պահուելու, ահա յանկարծ վախի
սարսուռը կը ներարկէր անոնց երակներուն մէջ, կը ցնցէր ու կը խոնարհեցնէր զա-
նոնք ինչպէս հովը եղէգը: Կարծես սաստանան էր որ՝ բոլորովին մերկանդամ՝ յան-
կարծ արքայութեան կեդրոնը կ'իջնար, պարկեշտասուն որբուհիներու, կոյսերու և
մայրապետներու հաւաքոյթի մը մէջ:

Շահրիկեան էֆէնտի թակած, և լա՛ւ թակած էր: Ոչ ոք համարձակեցաւ ձայն
հանել: Միայն քանի մը տէրտէչներ՝ իրենց գլուխը ունենալով Հմայեակ քահանայ
էքսէրճեանը, մուտացին հրապարակի վրայ, և այդ անքաղաքավարութիւնը ձաղկե-
ցին, բայց Շահրիկեան էֆէնտի ասոր ալ առաջը առաւ՝ պարզելով Դաշնակցական
Հանգանակին մէկ կարեւոր տրամադրութիւնը որուն վրայ կ'արժէ քիչ մը կանգ
առնել:

Ըստ այդ Հանգանակին՝ ամէն բանի սկիզբն ու վախճանը պէտք է սկզբունք
մը ըլլայ:

Առանց սկզբունքի ոչինչ գոյութեան իրաւունք ունի:

Հարց մը հարց ըլլալու համար պէտք է ստանայ սկզբունքային հանգամանք:

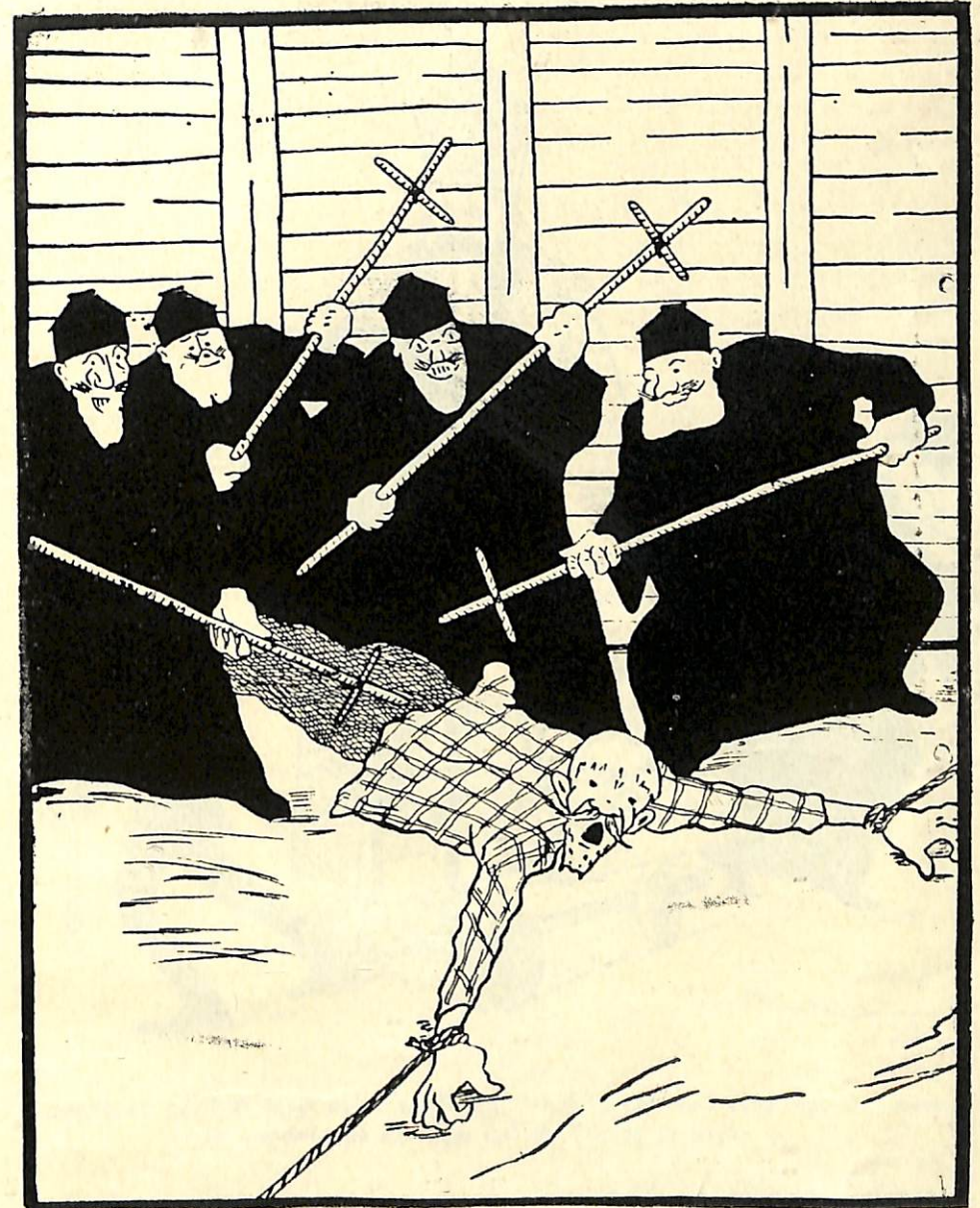
Մեղադրանքէ զերծ են բոլոր այն բաները որոնք սկզբունքի մը անունով
կ'ըլլան:

Այսպէս՝ ձեր կինը կրնայ անվախ ձեզ խտրել և զոյգ մը կոտորներ անցրնել
ձեր ճակտին, — եթէ արդէն չէ անցուցած, — պայմանաւ որ շնութիւնը կատարէ սկզբ-
բունքի մը անունով:

Երբոր ճամբան քսակահատ մը բռնէք ձեռքը ձեր գրպանին մէջ, զինքը ոս-
տիկանութեան յանձնելէ առաջ պէտք է հարցնէք թէ սկզբունքի՞ անունով ձեզ կը
կողոպտէ. եթէ այո՞՝ այն ատեն թողէք որ գրպանիդ պարպէ:

Մի՛ նեղէք ձեր պարտականները երբ սկզբունքային է անոնց անպարտաճա-
նաչութիւնը. ընդհակառակը՝ նոր գումարներ փոխ տուէք անոնց:

Եթէ ձուն ձմեռով յանուն սկզբունքի ձեր վերարկուն առնեն տանին, մի՛ արը-
տընջաք. աւելի լաւ է որ ցուրտէն սառիք փողոցին մէջ քան սկզբունք մը ոսնահարէք:

Խաչճանգիստ

Շահրիկեան էֆէնտի դէպի ձախը կը քաշէր, Հմայեակ Սրբազան դէպի աջ, ու տակաւին
կը զարմանային թէ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը չի քաշեր . . .

Կաթնավաճառը երբ կաթի տեղ ջուր կը բերէ ձեզի, դիտողութիւն ընելէ առաջ նայեցէք թէ սկզբունք կայ ջուրին մէջ. եթէ կայ՝ այն ատեն փառք տուէք Աստուծոյ, և սկզբունքի սիրոյն ջուրը կաթի տեղ խմեցէք:

Երբ ձեր պաշտօնեան դրամիրդ կը գողնայ յանուն սկզբունքի, գող ըլլալէ կը դադրի և կը դառնայ... հերոս:

Այս հրաշալի Հանգանակին համաձայն՝ Շահրիկեան էֆէնտի ալ սկզբունք մը հանեց անքաղաքավարութենէն և Մանգրումէի մէջ հրատարակուած տասերկու սիւնակնոց յօդուածներու շարքով մը այդ սկզբունքը պաշտպանելով, ջուրին երեսը ելաւ այնքան դիւրութեամբ որքան հեշտիւ 1908 Յուլիս 9էն առջի Թուրք յետադիմականները Սահմանադրութեան երեսը ելած էին 1908 Յուլիս 10ին: Այն օրէն ասդին՝ Շահրիկեան էֆէնտի տիրապետութիւնը ապահովուած էր Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ:

Այն ատեններն է որ նոր տենդէ մը բռնուեցաւ այս մարդը, — մաքրագործման տենդը, — և իր բանախօսութիւններով ու յօդուածներով ազգին առջեւ պարզեց հետեւեալ զարմանապատում ծրագիրը որուն առթամ ապշութիւնը կրնար մինչեւ Հրատ մոլորակը արձագանդ գտնել:

Իբր հետեւանք նոր Բէթիմի, զոր, — չմոռնանք այս կարեւոր կէտը, — Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարզեւած էր Թրքահայոց, ամէն բան պէտք էր մաքրագործուէր: Մաքրագործուելու էին Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովը, ազգային պաշտօնատունները՝ գլուխը ըլլալով Պատրիարքարանը, ազգային վարժարաններն ու եկեղեցիները, և ասոնց յանրակից ամէն տեսակ հաստատութիւններ ու պաշտօններ:

Ըստ Շահրիկեան էֆէնտիի, ո՛ր և է պաշտօնատուն կամ հաստատութիւն մաքրագործուելու համար անհրաժեշտաբար պէտք էր դուրս վտարէր 1908 յուլիս 10էն առաջ Թուրքիոյ մէջ ապրող ամէն պաշտօնեայ: Ասոնց ամէնքն ալ անմաքուր էին, և որովհետեւ մաքուր մարդ՝ միայն արտասահմանէն եկածները կրնային ըլլալ, և արտասահմանէն եկողներուն մէջ ալ մաքուրները բացարձակ կերպով Դաշնակցականներն էին, հետեւաբար՝ պէտք էր որ ազգային բոլոր հաստատութիւններն ու պաշտօնատուները յանձնուէին Դաշնակցականներուն:

Առաջին անգամ որ այս յայտարարութիւնը ըրաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, երեսփոխան էֆէնտիները կարծեցին թէ ընդհանուր բանտարկեալներու հետ Ս. Փրկչի Յիմարանոցին պատսպարեալներն ալ ներման արժանացած և արձակուած էին: Այլապէս՝ անկարելի էր բացատրել այս աստիճան խելացի առաջարկ մը ընելու կարող մարդու մը ներկայութիւնը՝ առանց յիմարապահի մը, առանց քսան և աւելի յիմարապահներու ապահովիչ ընկերակցութեան: Այնքան անակնկալ էր այդ յայտարարութիւնը որ մարդիկը սահմուկեցան, ձայն անգամ չկրցան հանել: Միայն Սէթեան Հեթում էֆէնտին անկիւնէ մը պռուց թէ «Պոլսոյ մէջ եթէ մաքուր մարդ չէ մնացած՝ գոնէ խնթ կապելիք առատ չունի մնացած է»: Ժամէ մը աւելի միջոց պէտք եղաւ որպէս զի Երեսփոխան էֆէնտիները իրենց զարմանքը թօթափին, — ինչ որ եթէ մէկ քանիին խելացութիւնը ետ առաւ՝ միւսներն ալ կրկին իրենց բնական ապուշութեան վերադարձուց: Բայց Շահրիկեան էֆէնտի շատ շուտ ընկճեց գրեթէ ցրտով բողոքները, իրեն օգնութեան կոչելով այն պատուական «զգոյշ կացէ՛ք»ը

որ մարդոց հոգիին մինչև ամենն տարտարոսային անկիւնները խուզել կը սպառնար, և որ արդէն այնքան լաւ արդիւնքներ տուած էր մինչև այդ օրը:

Եւ ահա փորձանք մըն է բացուեցաւ խեղճ մարդոց գլխուն: Քանի մը նկատի ընթացքին՝ իրենց մէջ ալ մաքուր մարդ չմնաց, ինչպէս դուրսը չէր մնացած. ամէնքն ալ «որոշ տիպի» արտաքիններ դարձան, և շատ հաւանականաբար աւելի վատ բաներ ալ պիտի բլբլային եթէ երբեք Սկիւտարցի և Սամաթիացի մէկ քանի երեսփոխաններ՝ իրենց թաղեցիներուն երեսման հետքը չմտաբերելով՝ Շահրիկեան էֆէնտին Քաղաքահան ժողովոյ անդամ ընտրել չառային: Այսպէսով՝ չարիքը անշուշտ նորէն չէր վերնար, բայց զանէ քիչ մը աւելի կը սահմանափակուէր: Երեսփոխանները լայն շունչ մը տալին, համբերութիւն մաղթելով Քաղ. ժողովոյ անդամ ընտրուած իրենց գրմաքաղդ ընկերակիցներուն:

Ինչ որ կը դուշակէին՝ նոյնութեամբ իրականացաւ քիչ ատենուան մէջ: Երկու չարաթ վերջ՝ Քաղաքահան ժողովին մէջ ալ մաքուր մարդ չմնաց: Մէկ քանին փախան խաչ հանելով և հրաժարեցան, ուրիշներ իրենց փառաբերութեան զրկանք մը չընելու համար նախընտրեցին լուռ կամակատարներ դառնալ ու զիրքերնին պահել և ասպարէզը մնաց Շահրիկեան էֆէնտիի որ խելոյն տիկտաթորութիւն հռչակեց:

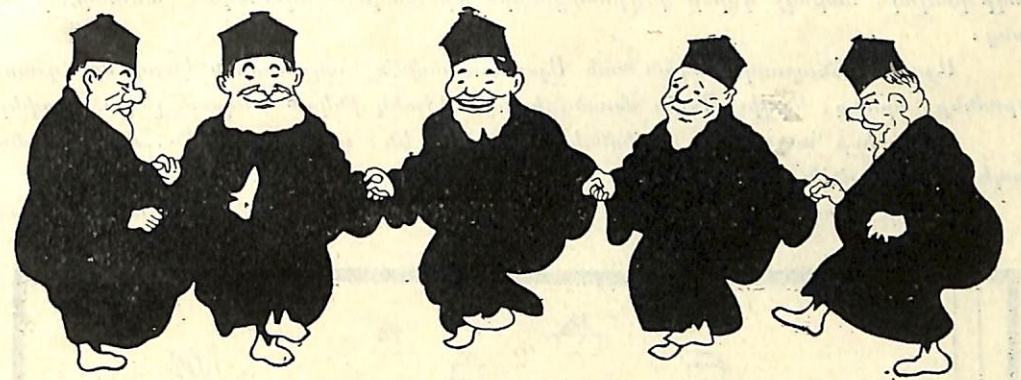
Այն գիշերը՝ Ակնունիի Սաղըզ Ազաճի ապարանքը, Սէթեան Խանի Դաշնակցական Կառավարչատունը, «Արծիւ» Դրատունն ու Չպլաքեան Դաղարոս էֆէնտիի ընտկարանը լուսազարդուեցան, և առ ի չգոյէ թնդանօթի՝ զորս ժրնէվ մոռցած էին, բէվօլէրի հարիւր մէկ հարուածներով հաւաստաւոր ընկերներու ծանուցուեցաւ ուրախալի իրողութիւնը՝ թէ Դաշնակցութիւնը երկրորդ անգամ մըն ալ Ազգը փրկեց, — թէ և աւելի խելօք ապուր մը խառնած կ'ըլլար՝ եթէ ազգը Շահրիկեանէն փրկէր...:

Պղտոր ջուրի մէջ որսորդութիւն

Բոլորը, բոլորը օճառի պղպշակներ են ևւ ուրիշ ոչինչ...

IV

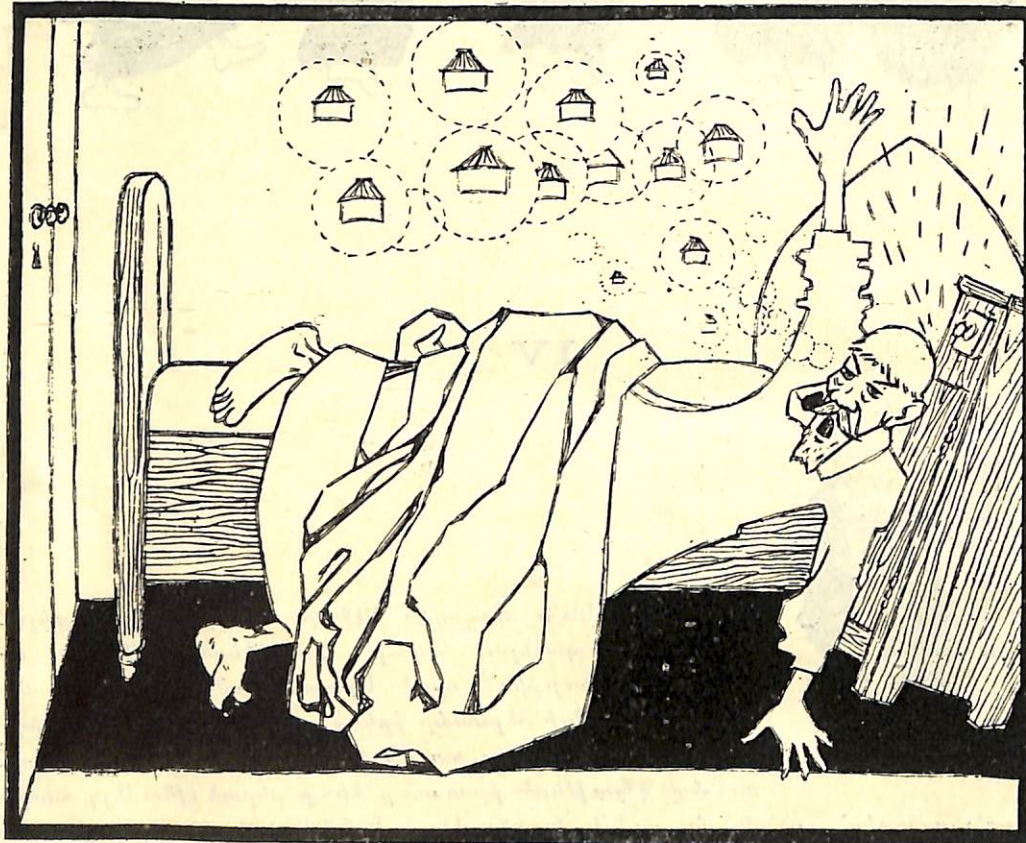
ԲԵՍՓՈՆԱՆԱԿԱՆ ժողովին մէջ իր դիրքը ամրագնդելու և անխախտ պահելու համար՝ Շահրիկեան էֆէնտի ալ գիմնաց այն հնարքին՝ որով Արտասահմանէն եկած ամէն գոյնէ կասկածելի հերոսներ իրենց աւելի կամ նուազ պղծատր անցեալը մոռցնել տուած և նոր զիմակով, նոր ծրագրով գոյութեան իրաւունք ձեռք բերած էին։ Այդ հնարքը ուրիշ բան չէր՝ այլ քիչ մը աւելի խառնշուկել «Երուսաղէմի խնդիր» բռնած Կորդեան Հանգուցը որ արդէն չորս հինգ տարիէ ի վեր հրապարակի վրայ կը մնար՝ առանց Մեծն Աղեքսանդր մը գտնելու։ — «Ազգին բարաները թուցուցեր են», կ'ըսէին, և այսքանը կը բաւէր որ Ազգը ամբողջ մէկ մարդ կտրի և իր բարան պահանջէ։ Հին խօսք է՝ «Հայուն ինչուն կ'ուզես դպչէ, վարային մի դպչիր», կ'ըսեն։ Անպատճառ այս փորձանքը գալու է Ազգին գլխուն, որպէսզի քիչ մը սթափիր սովորական քնածութենէն, պոռայ պոռպոռայ, ողբերուի ու մարանչի։ Ասոր տասնկըւարը գիտնալնուն համար է որ Երուսաղէմի խնդրին առաջին կնքահայրերը՝ բուն, էական հարցը, — վանական անբարեկարգութեան և քայքայման հարցը, — բարձի

Թողի ընելով, ամբողջ գործը կեդրոնացուցին դրամական-հաշուական տեսակետի մը վրայ:

Այդքան հնարամիտ եղան նաև Արտասահմանէն հալածական կարգ մը գոտտ հերոսներ, որոնք, հազիւ Պոլիս մտած, իսկոյն մէջտեղ ինկան և սկսան լեզու թափել.

— Հարիւր հազարներ, միլիոններ գողցուեր են, կը պուպուային, մենք դիմա-կազերծ պիտի ընենք գողերը...

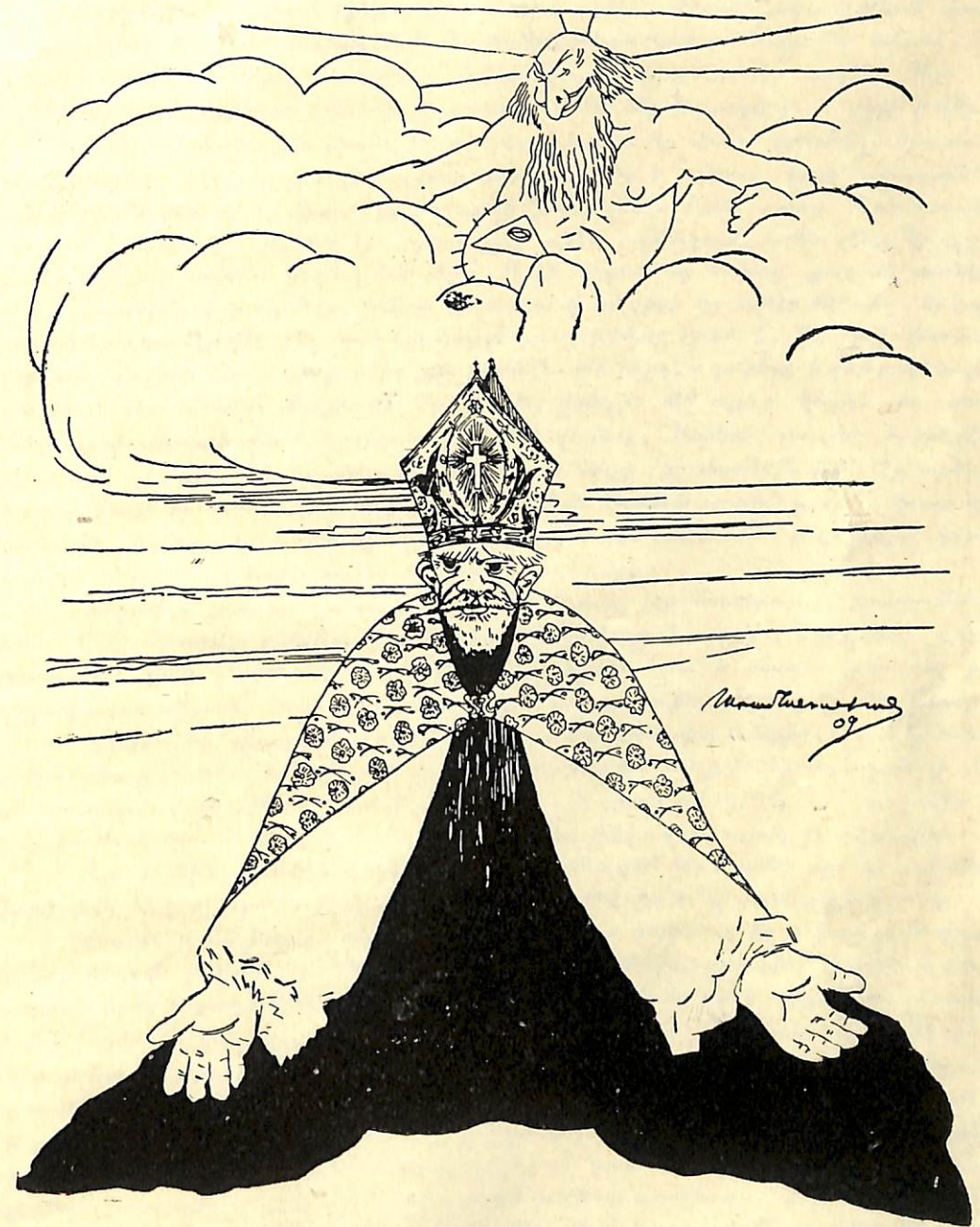
Ոչ ոք հարցուց այդ մարդոց թէ ո՞վ են, ուրկէ՞ կուգան, ի՞նչ կեանք ունեցած

Փակեղները վերջի վերջոյ Շահրիկի բունն ալ փախցուցին...

են Արտասահմանի մէջ: Եւ ինչո՞ւ հարցնէին: Զրի փաստափան մը, Աստուծո՞ւ գայ թէ Սատանայէն, միշտ բարի կուգայ:

Այդ լեզուն բռնեց նաև Յարութիւն էֆէնտի Շահրիկեան: Հեռուէն՝ ինք ու-րիշ իւզոտ խնդիր մը տեսած էր զիրք բռնելու, իր աղգակիցներուն կոնակը հեծնելու համար, — Օրմանեանի տապալման խնդիրը: Բայց Աւետիս էֆէնտի Սուբէնեան իր գալէն առաջ այդ պատառը խեց վերցուց: Տարբեր խնդիր պիտի ըլլար Օրմանեանի

Աշխարհական Պատրիարք, ինչո՞ւ է...

տապալու մը . փառքը միայն իրեն չպիտի մնար . ատիկա ժողովրդականութեան փառաւոր միջոց մը պիտի դառնար նաև Դաշնակցութեան համար : Բայց ի՞նչ օգուտ . — «*Միշտ փառանքն*», կ'ըսէ աւաճը , և յափշտակողը յափշտակած էր արդէն : Այս է պատճառը որ Շահրիկեան էֆէնտի միշտ ատեց Ծիաժանի խմբագիրը , և վերջ ի վերջոյ անոր երեսփոխանական ընտրութիւնը ջուրը ձգեց : Կը մնար գոհանալ Երուսաղէմի խնդրով , դէշ բազմին դէմ սիրտը ամուր բռնեց և սկսաւ զայն շահագործել ա'յնպէս , ինչպէս ոչ ոք կրցած էր ու պիտի կրնայ ընել : Իրեն համար՝ Երուսաղէմի խնդիրը ճշմարիտ վաճան մըն էր , որուն դէմ ամէն յարձակում , ամէն զէնք կը փըշրուէր նոյն իսկ առաջին ընդհարման մէջ : Ամէն անգամ որ ձախող քայլ մը առնէր և դժգոհութիւն յարուցանէր , իսկոյն Երուսաղէմի խնդիրը կը հանէր մէջտեղ , երկար բարակ կը պատմէր թէ ի՞նչ հրաշալի կարգադրութիւններ ըրած է , թէ ինչ փառաւոր արդիւնքներ ձեռք պիտի բերէ քիչ ատենէն , թէ ինչպէս դարերէ ի վեր բարեկարգութեան հետ անհաշտ մնացող Ս . Յակոբեանց վանքին մէջ այլևս կարգն ու կանոնը պիտի տիրապետեն և կզուրտուքը պիտի վերնայ : Ասիկա՝ լուսինը երկինքէն իջեցնելու պէս բան մըն էր անշուշտ : Ժողովականները կը մտածէին թէ չէր արժեք ձախող քայլի մը համար վաճաղել ա'յդ աստիճան հրաշալի արդիւնք մը , սխալը կը մոռնային , իրենց դժգոհութիւնը կը խեղդէին և պատրաստուած բողոքները գրկաւանդին դնելով՝ կը ծափահարէին խանդավառութեամբ :

Տարակոյս չկայ որ Շահրիկեան էֆէնտի ինք ալ չէր հաւատար իր խոստումներուն , և կը ծիծաղէր զանոնք ծափահարող միամիտներուն վրայ : Սկիզբները գոնէ այսպէս էր , բայց վերջէն , կրկնելով կրկնելով , վարժուեցաւ և սկսաւ հաւատալ իր սեփական սուտերուն : Շատ անգամ , փողոցին մէջ կը լսէին զինքը որ կը մնախոսէր .

— Այո՛ , ես պէտք եմ փրկելու ազգը սաղիմական փորձանքից . . . սա իմ ներկան միասին է . . . ես պէտք է ցոյց տամ նրանց թէ այնքան ալ հեշտ բան չի մի կենտրոնական վարչութեան դէմ խաղ սարքելը . . . լինել թէ չլինել . . . որա մէջն է կայանում հարցը . . . պէտք է ջախջախեմ նրանց , թէկուզ տրաքւիլ էլ հարկ լինի . . .

Այս վերջին տեսակէտով շատ ալ անխոստմնապահ չէր , քանի որ կը յաջողէր ջախջախել եթէ ոչ Երուսաղէմի միաբաններուն , գոնէ իր ունկնդիրներուն գլուխը :

Ժամանակ անցնելով՝ ա'լ աւելի խոր հաւատք գոյացուց իր «*միասին*»-ին վրայ և Երուսաղէմի խնդիրն ու Սաղիմական վարդապետները ճշմարիտ յաճախանքներ դարձան իրեն համար : Եթէ վիճակահանութեան տոմսակ մը գնէր և բազմը չժպտէր իրեն , իսկոյն կը մտածէր թէ անպատճառ Սաղիմականներն են պատճառը : Եթէ գիշերը յետոյքին վրայ պալար մը հանէր , աւառուն չէր վարաներ հանդիպած մարդուն պատմելու թէ Սաղիմական վարդապետ մը զինքը խոցած էր : Ճամբան՝ եթէ երբեք ոտքը սահէր ու իյնար , կանգնելուն պէս չորս կողմը կը նայէր , Երուսաղէմի միաբան մը կը փնտռէր , կարծելով թէ ձմերուկի կեղեւ մը դրած է քայլերուն առջև : Այսպէս նաև ազգային գործերուն համար : Ամէն չարեաց պատճառը , հիւսիսէն ըլլար թէ արեւմուտքէն , հարաւէն ըլլար թէ արեւելքէն , միշտ Սաղիմականներն էին : Կիլիկիոյ հարցին բոլոր կնճռոտութեանց մէջ ալ Սաղիմականներուն մատը տեսաւ միշտ , և թեւրեւս ասոր համար է որ միջոց մը կառավարութեան ամէն զիջողութիւն ըրաւ Կիլիկ-

եան խնդիրներու մասին, — նոյնիսկ Հիլմի փաշայի նախարարութեան հայրազույթ ամենաողորմածութեան!! փառաբանութիւնը ըրաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ, — Սաղիմականներուն դէմ կառավարութիւնը իրեն աջակից ունենալու համար: Ազգա-վաճառութիւն՝ զոր իրեն յաջորդող Վարչութիւնն ալ ընելու վրայ է, նոյն իսկ աւելի անխղճութեամբ:

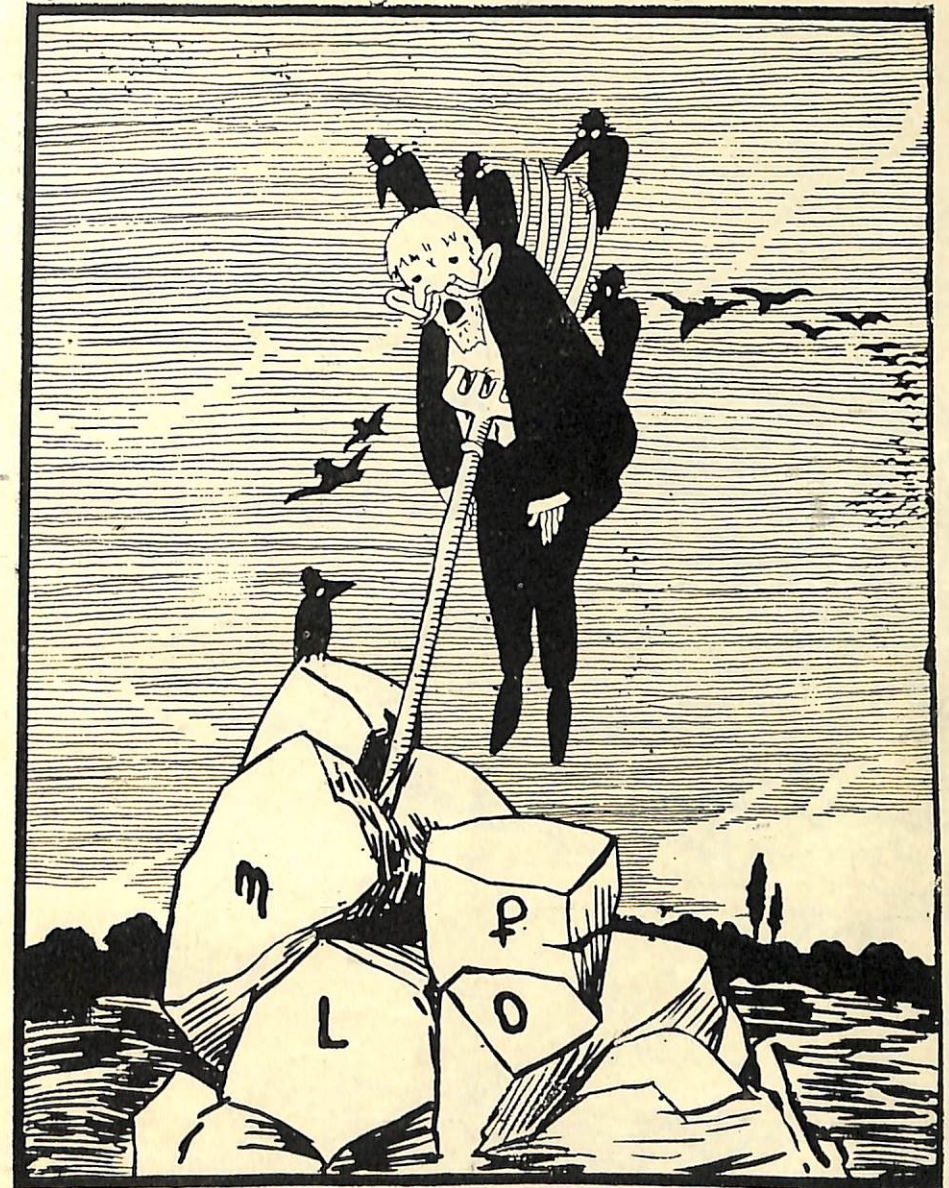
Սակայն չենք ուզեր մոռնալ թէ առանց այդ խնդրին ալ Շահրիկեան էֆէնտի պիտի յաջողէր սանձ անցնել Ազգ. Երեսօխմանական Ժողովին գլխուն: Չէ՞ որ Դաշ-նակցական էր, և գոնէ 1908ի սահմանադրական ամիսներուն, ազգը Դաշնակցու-թեան լիազօր իրաւունք տուած էր ուղածին պէս գործածելու ո՛չ միայն իր գլուխը, այլ ոտքերն ալ, ձեռքերն ալ, նոյն իսկ աւելին...: Ազգը իր ամէն բաները Դաշնա-կցութեան բերնով ընել կ'ուզէր: Սնշուշտ կը յիշէք Եղովըտի առակը. — Ձիուն արօ-տատեղի մը տուած էին որ ճարակի, երբ եղջերու մը կը մտնէ մարգերուն մէջ, կ'աւ-րէ կ'աւրտիէ ամէն բան: Ձին՝ կատղած՝ մարդուն կը դիմէ ու կը խնդրէ որ վրէժը լուծէ եղջերուէն: — Լա՛ւ, կ'ըսէ մարդը, կեցիր սանձ մը անցընեմ բերնիդ, կռնակդ ելլեմ, վազենք, եղջերուին խերը անիծենք: Ձին կը համակերպի, թոյլ կուտայ որ սանձը անցընեն, և այն օրէն սաղին՝ մարդուն գերին կը դառնայ: — Ազգն ալ իր վրէժը ունէր լուծելիք Համիտէն, Դաշնակցութիւնը արամադիր կը թուէր այդ գործը

ստանձնելու, բայց պայման կը դնէր որ սանձ մը անցընէ Ազգին բերնին և կռնակը ելլէ՝ Համիտին դէմ քաշելու համար: Ազգը յիմարութիւնը ունեցաւ այս պայմանը ընդունելու, և գիտէք թէ Դաշնակցութիւնը զինքը սանձելէ վերջ մինչեւ ո՞ր տեղուանքը քչեց տարաւ իրեն հետ: Իբր թէ Համիտէն վրէժ պիտի առնէր, զնաց ձեռք տուաւ Համիտի ձագերուն, և սեղմուելով սեղմուելով տեղ բացաւ որ անոնք ալ գան Ազգին կռնակը հեծնեն:

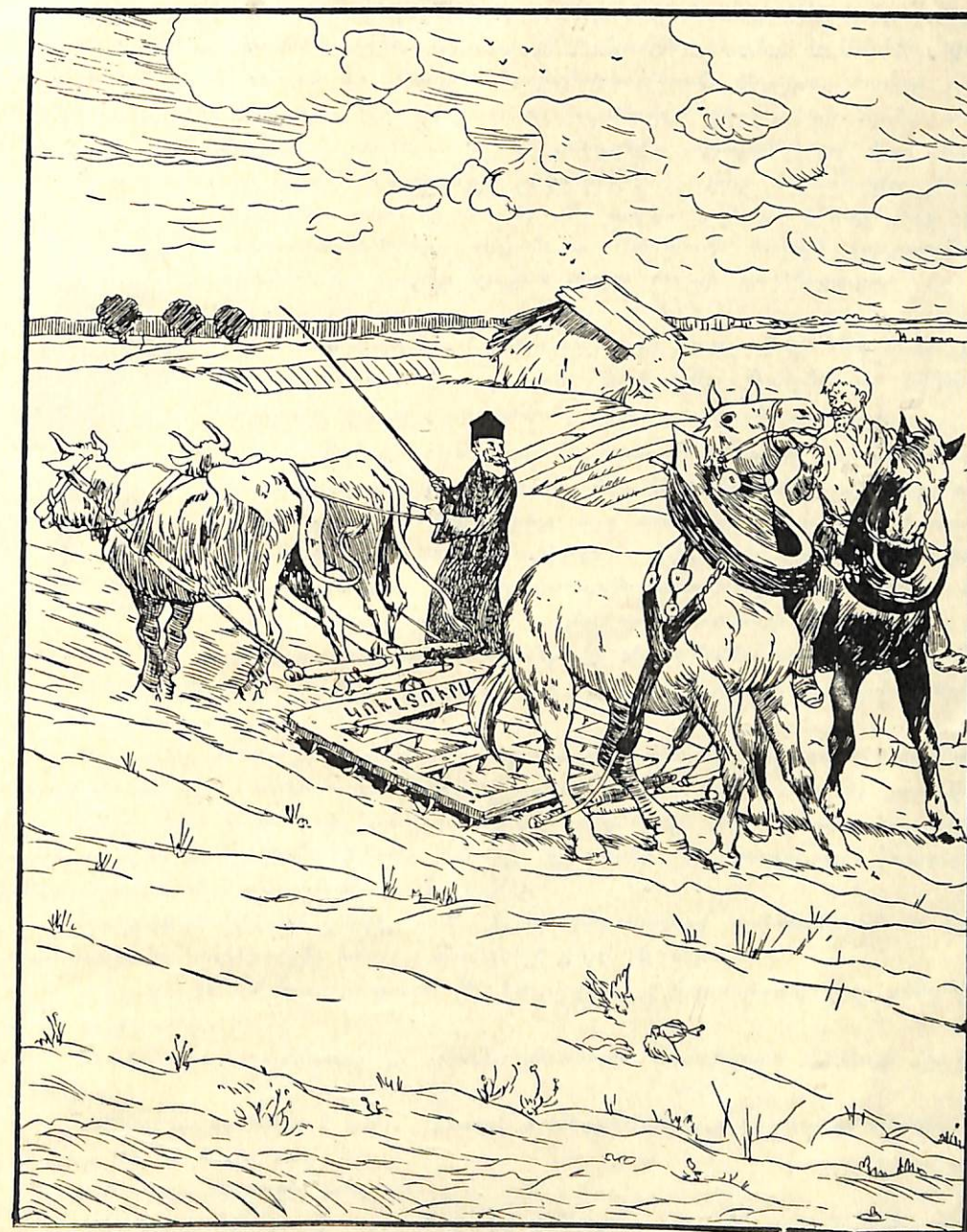
Եւ եթէ Դաշնակցական ալ չըլլար՝ Շահրիկեան էֆէնտիներէն պիտի յաջողէր այդ սանձը անցընել Ազգ. Ժողովին: Ատոր համար՝ երկու աղուոր դէնքեր ունէր, մէկը բնածին ու միւսը ստացական, թէեւ երկուքն ալ հաւասարապէս ազգու, տոկուն ու համոզիչ:

Բնածինը իր մատն էր, — աջ ձեռքին ցուցամատը, — որ Երեսօխ. Ժողովին մէջ կը կատարէր ճիշդ այն պաշտօնը զոր ճպոտ-ները կը կատարէին Թուրք բռնակալութեան «երջանկայիշատակ» օրերուն: Ամէն անգամ որ այդ մատը կը բարձրանար, — և Աստուած գիտէ թէ քանի՜ անգամ կը բարձրանար իւրաքանչիւր նիստի ըն-

թացքին, — մեր առիւծասիրտ երեսօխմանները անա՛նկ կը կարծէին թէ գաւազան մին է որ սպառնալից կը ճօճէ իրենց գլխուն վրայ, պատրաստ չոյելու առաջին ընդ-միջողը: Եւ այս սարսափը բոլորովին անտեղի ալ չէր: Շահրիկեան էֆէնտի այդ ցու-ցամատը յայտնի չէ թէ ի՛նչ մը ունէր որ աւելի երկար կը թուէր քան Դաշնակցու-թեան յաւակնութիւնները, ինչ որ Երկրին ու Լուսնին միջեւ գտնուող հեռաւորու-թեան չափ բան մը ըսել է, եթէ ոչ աւելի: Խօսած ատենները այդ մատը միշտ բարձր կը մնար. անով կը կատարէր իր պոռազանաբանութեանց կէտադրութիւնը: Կարելի

Շահրիկեան էֆէնտի կը զանգատէր Թէ կարելի չըլլար Պլօք մը կազմել Ազգ. Երեսօխ. Ժողովին մէջ: Մէկ անգամ միայն իր բաղձանքը իրականացաւ, եւ ան ալ... զինքը ցիցը հանելու համար:

Գուլտուրան՝ ինչպէս կ'ըմբռնէին հոգեւորականներն ու Շահրիկեան:
Մէկը զէպի աջ, միւսը զէպի ձախ եւ արդիւնքը ոչինչ . . .

է ըսել թէ ամբողջովին մատ կը կտրէր այդ պահերուն, և ընէր բովանդակ ժողովը: Գլուխները կը խոնարհէին, աչքերը կը փակուէին, մաքերը կը թմրէին, միայն ձեռքերն էին որ պատրաստ կը կենային, ծափահարութեամբ կնքելու համար սարսափելի տրիբունին խօսքերը, երբ ցուցումատը բարեհաճէր վերջակէտի նշանը տալ: Մէկ էքսէրճեան Տէրպապան ասեմ տատն կը յանդգնէր միախառնելով կամ մօրլստեքներով, — աւելի ճիշդը՝ հայհոյանքի բեկորներով, — այդ սպառնալից մատին

դէմ կէս գրո՞ մը փորձել: Եւ ասիկա ա՛յնքան կ'ապշեցնէր միւս պատուարժանները, որքան որ Բաղասով ծանօթ չորքոտանին բարբառելը հազար այսքան տարի առաջ զարմացուցած էր իր սեռակիցները:

Անպարտելի և անխոցելի այդ մատը միայն մէկ բանի քով կը նսեմանար. և այդ բանը կը կազմէր Շահրիկեան էֆէնտիի երկրորդ զէնքը, ստացականը, իր արամաբանութիւնը:

Անոնք որ չեն լսած Շահրիկեան էֆէնտիի արամաբանները, ապահովաբար ոչինչ լսած են: Տրամաբանութիւնը արամաբանութիւն ըլլալէն ի վեր երբեք այդ աստիճան վարպետ կիրառութիւն մը չէր գտած: Շահրիկեան էֆէնտիի արամաբանութիւնը ուրիշ բան էր. կարելի էր զայն անուանել «գիտութիւն յազա յապուշ կրթելոյ», — ինչ որ սարսափելի տիկտաթորը, իր յոռի գրաբարագիտութեամբ, կը թարգմանէր՝ «ապուշները կրթելու արուեստ»:

Եւ ապուշները, — կը գուշակէք անշուշտ, — մեր պատուարժան երեսփոխաններն էին:

Իրաւունք ունէ՞ր իր պաշտօնակիցները այդ աստիճան փողփողուն սագի փետուրով մը պճնելու. ամէն պարագայի մէջ՝ դուք ինքնին կրնաք լուծել այս փափուկ հարցը, եթէ ձեզի պարզելու ըլլամ թէ ի՞նչ հրաշալի բան էր այն արամաբանութիւնը որով Շահրիկեան էֆէնտի զանոնք կը գերէր, կը հրապուրէր, յապուշ կը կրթէր, կամ անոնց ապուշութիւնը կը կրթէր:

Շահրիկեան էֆէնտի կ'ելլէր բեմ, և իր բերանաբաց ունկնդիրներուն վրայ ցուցամատին սահմակեցուցիչ հմայքը պտտցնելէ վերջ՝ կ'ըսէր.

— Ես կարող եմ ապացուցանել թէ էս բոպէիս դուք այստեղ չէք գտնուիր, այլ մի ուրիշ տեղ:

Բնականաբար զարմանքը կը զրաւէր միւսները: Շահրիկեան էֆէնտի կը շարունակէր.

— Շատ պարզ հարց է սա... ասացէ՛ք խնդրեմ, դուք էս բոպէիս վիճնա՞ կը գտնուիք թէ մի ուրիշ տեղ:

— Անշուշտ մի ուրիշ տեղ...

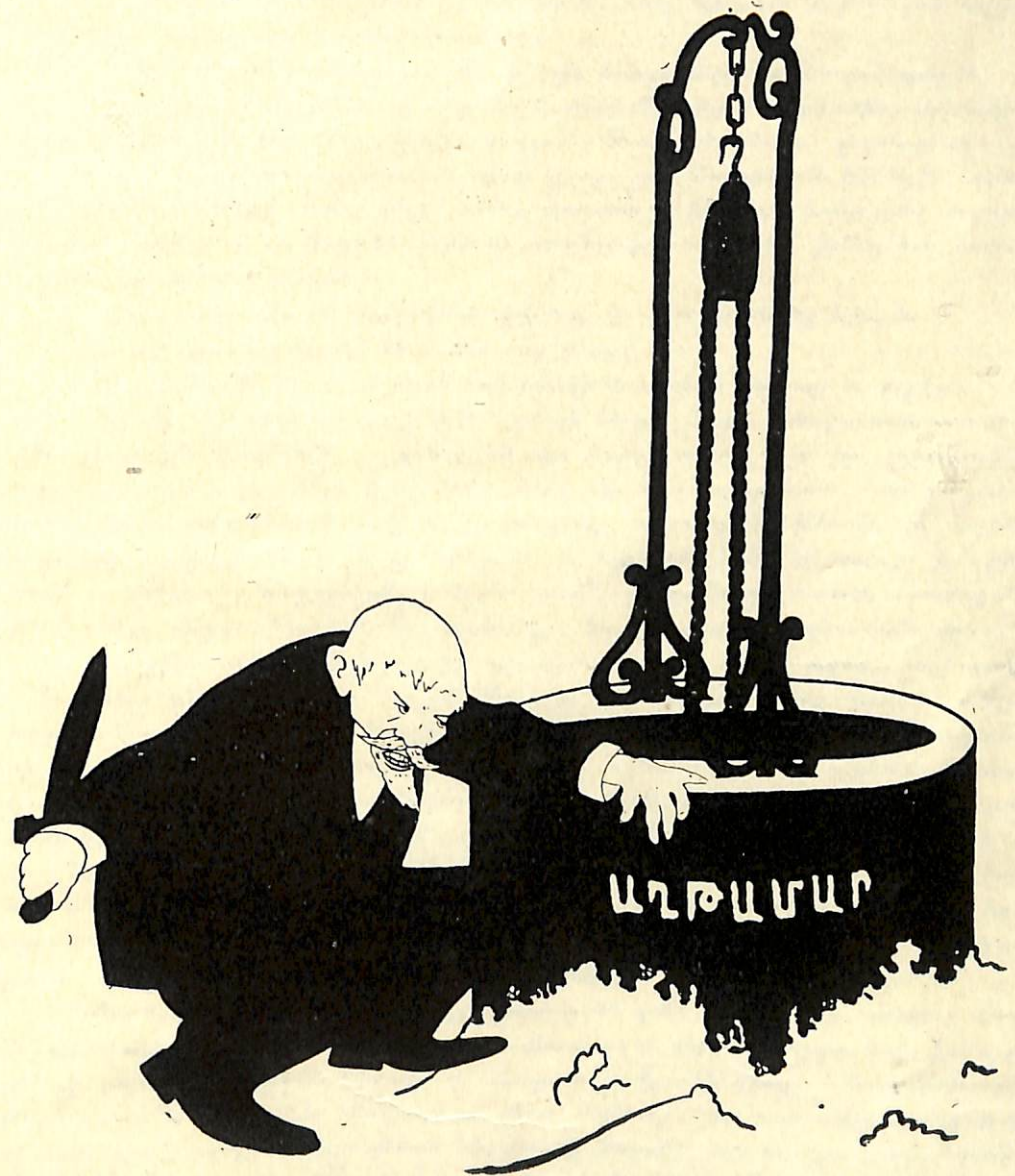
— Լա՛ւ, քանի որ մի ուրիշ տեղ կը գտնուիք, ուրեմն այստեղ չէք գտնուիր...

Ըստ արամաբանութեան, — մանաւանդ ըստ Շահրիկեան էֆէնտիի արամաբանութեան, — ասիկա աւելի ճիշդ էր քան ճշգրտութիւնը: Երեսփոխան էֆէնտիները

հիացումով կը ծափահարէին զինքը, ճշմարտագէտ համոզուած թէ այդ պահուն Ղա-
լաթիոյ Խորհրդարանը չէին գտնուեր, այլ մի ուրիշ տեղ: Եւ Շահրիկեան էֆէնտի կը
սկսէր առօք փառօք իր էջերը քնել, իր մեծամտութիւնները օրէնքի կարգ անցընել,
իր յաւակնութիւնները նուիրագործել տալ, ու որչափ ընդմէջ՝ ազդեցութեան նոր
բաժին մըն ալ ապահովել իր պատկանած կուսակցութեան: Շատ ծուռ խաղեր կը
խառնէր անշուշտ, շատ անգամ ճերմակը սուի տեղ անցընել կուտար և սուր ճեր-
մակին, ծուռ քանակներէ ելած գիծեր իբր շիտակ կը քշէր, կապարը ոսկիի տեղ
կ'անցընէր և ոսկին իբր կապար արձանագրել կուտար, բայց ոչ մէկ երեսփոխան ձայն
կը բարձրացնէր. չէ՞ որ իրենք այդտեղ չէին, իրենք «մի ուրիշ տեղ» էին: Եթէ Շահ-
րիկեան էֆէնտի «Լուսինը երկինքէն վար առինք» ըսելով համարատուութիւն մը ընէր
յանուն Ազգ. Վարչութեան, կամ աւելի ճիշդը՝ յանուն իրեն, — քանի որ Ազգ. Վար-
չութիւնը ինք էր միայն, — երեսփոխանները յնձութեամբ կը ծափահարէին և վրս-
տահութեան քուէ կուսային լիարուսն. յոյս յայտնելով որ Լուսինը վար առնելէ
վերջ Արեւն ալ վար կ'առնէ: Եթէ թերահաւատներ ալ գտնուէին Շահրիկեան էֆէն-
տիի տրամաբանութիւնը պատրաստ էր զանոնք համոզելու: — Ինք, իբր Դաշնակցա-
կան, աստղերուն ամէնէն զարհուրելին, ամէնէն տհաքեկին ու անպարտելին՝ «Երլ-
տըզ»ը, Համիտեան բռնակալութեան Գեհնը վար առած էր... Թուրքիան փրկած
օրը. այն որ Չարին յաղթած էր, աւելի հեշտիւ կրնար Բարին յաղթել. որովհետեւ
Լուսինը աւելի բարի աստղ մըն էր քան «Երլտըզ»ը, և Արեւը աւելի հայրագութ ու
բարի՝ քան Լուսինը:

Տարիէն աւելի ժամանակ տղզին գործերը վարուեցան այս տրամաբանութեամբ
և այս ցուցամատով: Յուցամատը միշտ անբաժան մնաց տրամաբանութիւնէն, որուն
համար ա՛յն էր՝ ինչ որ են բոժոժաւոր էջերը ուղտի կարաւաններու համար: Եւ տա-
կաւին մարդիկ կան որոնք կը զարմանան թէ Ազգին նաւակը սահմանադրական խա-
ղաղ ծովի վրայ աւելի վտանգուեցաւ, որքան որ չէր վտանգուած բռնակալութեան
փոթորկոտ ջուրերուն մէջ: Փորձանքը նաւապետէն էր քան ջուրերէն. կրկին մեծ
բան որ նաւակը բոլորովին չընկղմեցաւ:

Եւ Շահրիկեան տիկտաթորութեան մեծագոյն յատկանիշը մնաց միշտ այդ յուր
նաւարկութիւնը: Առաջին տուժողը եղաւ նոյն ինքն Սահմանադրութիւնը: Շահրիկ-
եան էֆէնտի Սահմանադրութիւնն ու սահմանադրական կարգերը ըմբռնելու միակ,
անյեղլի եղանակ մը չուէր: Պարագան կը վճռէր թէ ի՞նչ կերպով պիտի ըմբռնէ
զանոնք: Ինչ որ տեղ մը ճիշտ էր, ուրիշ տեղ մը կը դառնար սխալ: Գողութիւնը
կարգ մը մարդոց համար մեղադրելի կը դառնար, և ուրիշ մարդոց համար ալ՝ ծա-
փահարելի: Ինք որ «Երուսաղէմի վանքը կը թալլեն» ըսելով արդէն իսկ կնճռոտ
խնդիրէ մը հարիւր և աւելի խնդիրներ հանած էր, ինք որ Արամազդի շանթերն իսկ
քիչ կը անանէր Երուսաղէմի միաբաններուն համար, կարեւորութիւն անգամ չէր
տուած Ազգամարէն Վարչութեան եկած միլիոնաւոր հանրագրութիւններու, որոնք
ողբալով կ'ողբային թէ Դաշնակցականները «խլամաբար» կը կողոպտեն իրենց սիրա-
կան վանքերն ու անոնց ստացուածքները: Ատկէ աւելին ալ պիտի ընէր. պաշտօնագէտ
պիտի պաշտպանէր ու արդարացնէր այս վերջին թալանը, հիմնուելով իր պատուա-

Ճիշդ է որ ճշմարտութիւնը նորէն կ'ելլէ, պայմանաւ որ զայն չսպաննեն...

կան տրամաբանութեան վրայ, որուն համաձայն՝ ինչ որ կղերին ձեռքը կը գտնուէր, գողցուած էր, հետեւաբար՝ պէտք է ետ առնուէր:

—Սրան դուք մեղադրելի էք նկատում, բայց հէնց սա՛ է իսկական ազգասիրութիւնը, կ'ըսէր այդ տրամաբանութիւնը:

Բայց նոյն իսկ ենթադրելով թէ կղերին ձեռքը անցած ամէն բան գողոն է, կաւրելի էր տարբեր մեկնութիւն մը տալ Ազթամարի մէջ անցած դարձածին: Օրինակի համար՝ կրնային ըսել թէ «Դողը գողէն գողցաւ, Աստուած տեսաւ զարմացաւ»... ինչ որ անշուշտ աւելի տրամաբանական պիտի ըլլար քան Շահրիկեան էֆէնտիի տրամաբանութիւնը: Մեղքը անոնց վրիզը՝ որոնք պարտաւոր էին այդ բանը ըսել ու չըսին, թերեւս վախնալով որ թալանի գործ մը խառնշտկած ատեննին՝ իրենց իսկ սեփական թալանները երեւան կ'ելլեն...

Զուր տեղը չէր որ Շահրիկեան էֆէնտի կը պոռար անոնց երեսին.

—Մի՛ խաղաք կրակի հետ, 'նա ձեզ կ'այրի՛...

Զարմանալին հոն է որ ինքն իսկ կրակի հետ պիտի խաղար ու այրէր:

Օր մը, իր տիկտաթորութենէն, աւելի ճիշդը՝ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին ոչխարային հլութենէն, — գինովցած այս մարդը տեսաւ որ իր իշխանութիւնը բոլորովին «լրիւ» չէ: Ծիշդ է որ ամէն մարդ կը հպատակէր իրեն, ամէն բան կը խոնարհէր իր ցուցամատին տակ և իր ցուցանք տրամաբանութեամբ կը յագենար, բայց կար տակաւին մարդ մը որ նոյնքան ազդեցիկ դիրք մը կը պահէր իր քիթին տակ՝ և ասիկա, — ապշեցուցիչ բան, — առանց ցուցամատի, առանց տրամաբանութեան: Այդ մարդը Դուրեան Սրբազանն էր, Պատրիարքը, — կղերական մը...

Շահրիկեան էֆէնտի իսկոյն իր սիրական մեթոտը ձեռք առաւ, աշխատեցաւ «սեւացիել» նաեւ այդ մէկը: Դիւրին միջոց մը կար արդէն ատոր համար, — Երուսաղէմի հարցը: Աստու մը, Ազատական ընթերցողները զարմանքով կարդացին Շահրիկեանի «Աստու» կեղծանունով ստորագրուած յօդուած մը որ Դուրեան Սրբազանը կ'ամբաստանէր իր «Երուսաղէմի թալանին գողտաթագոյց»: Շատ ապշեցուցիչ բաներ կարդացած էին այդ ստորագրութեամբ, բայց ասիկա ամէն երեւակայութենէ վեր էր: Դուրեան Սրբազան գողտաթագոյց... — «Դաշնակցութիւնը ազգասէր» ըսելու պէս բան մը: Շահրիկեան էֆէնտի պատուը ձեռք ձգելու համար ճիւղը կտրած եղաւ, որովհետեւ այդ օրէն ատէին սկսան երկմտիլ իր պատգամներուն և իր ճշմարտութեան, ուղղամտութեան ու արդարութեան ըմբռնումներուն նկատմամբ:

Բարեբաղդութիւն մըն է Ազգին համար որ գտնէ ինք չզգաց ասիկա: Ոչ իսկ ուշաթափեցաւ՝ երբ «սեւացիելու» այդ ամենաազդու մեթոտը չկրցաւ նոյն իսկ պզտիկ բիծ մը գոյացնել Դուրեան Սրբազանի անարատ համբաւին վրայ: — Հովը փոխուած է թերեւս, — մտածեց, և ձեռք առաւ միւս մեթոտը, իր սարսափելի «զգոյշ կացէ՛ք»ը, որուն արդիւնաւորութեան նկատմամբ թերահաւատ ըլլալու բնաւ պատճառ չէր ունեցած տակաւին: Չէ՞ որ յաջողած էր ցեխի մէջ թաթխել բոլոր միւսները, մէկուն ձաւատը՝ ուրիշի մը անցեալը, երրորդի մը տարբեր մէկ բանը չափելով. — գործողութիւն՝ որ անհրաժեշտաբար պէտք է ընկերանար «զգոյշ կացէ՛ք»ին:

Բայց տարօրինակ բան որ այդ մեթոտն ալ օգուտ չըրաւ: Այն ատեն միայն

Շահրիկեան էֆէնտի սկսաւ սթաիլի: Ուրեմն «կղերական մաքրութիւն»ը բոլորովին բանդագուշանք մը չէր, քանի որ Դուրեան Սրբազան կրնար ճակատարաց՝ անտարբեր, գրեթէ արհամարհանքով անցնիլ դարձուրելի սպառնալիքներու այդ տհաւոր լէգէոններուն առջեւէն: Պէտք էր խկապէս հոգուով ու մարմնով մաքուր ըլլար՝ այդքան արիւթեամբ, մանաւանդ այդքան յաղթականօրէն կուրծք տալու համար իր անպարտելի մեթոտներուն: Վերջին փորձ մը կը մնար իրեն. — ցուցամոտն ու տրամարանութիւնը: Եւ արդէն իսկ սկսած էր տրամարանիլ:

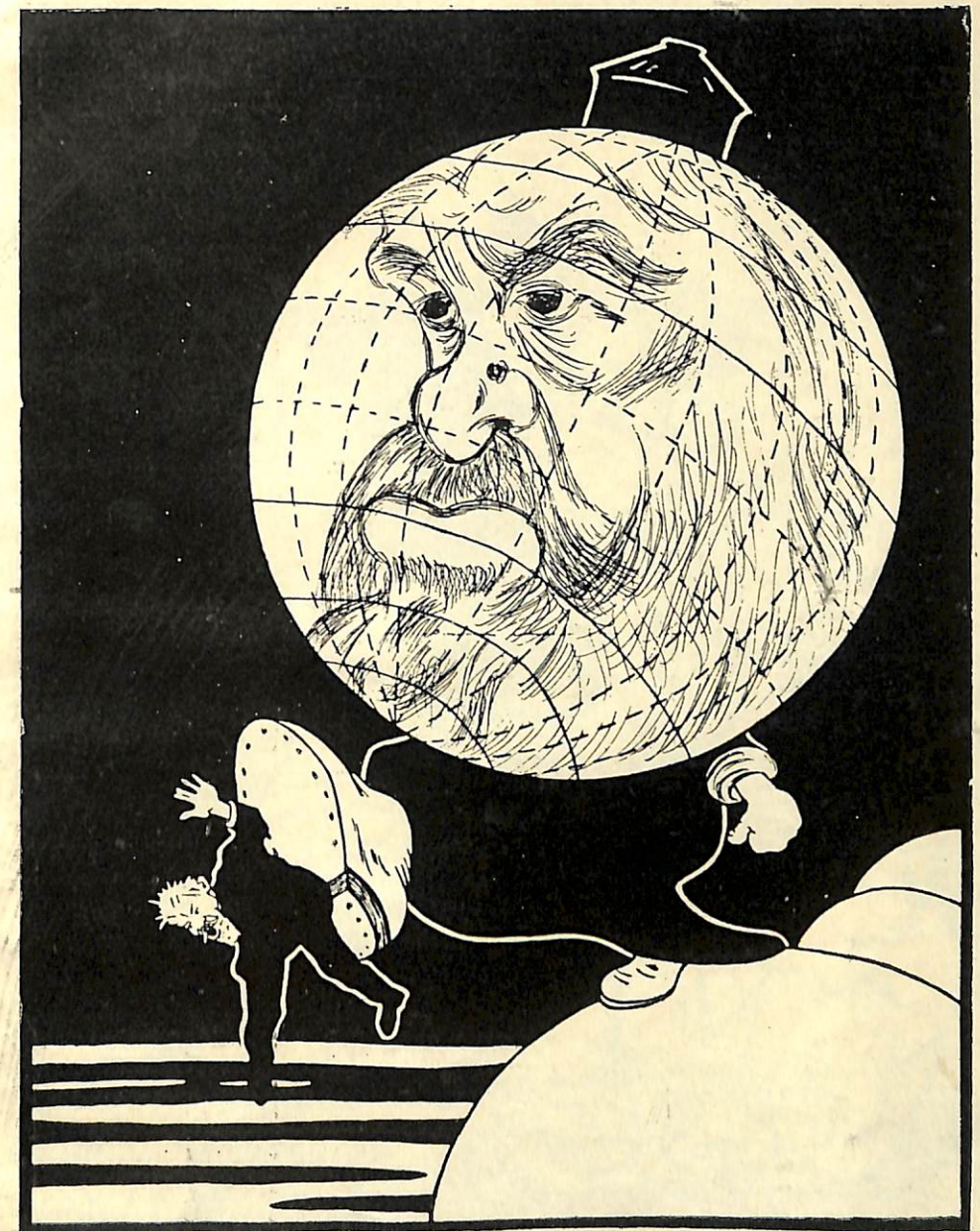
— Դուք ասում էք թէ Դուրեան Սրբազանի հոգին անտրատ սպիտակ է... ևս կարող եմ ապացուցանիլ թէ նա սպիտակ չի՛ եղել, թէ նա սպիտակ չի՛... տապէ՛ք խնդրեմ, Դուրեան Սրբազանի հոգին կարմիր է թէ մի ուրիշ գոյն:

— Անշուշտ մի՛ ուրիշ գոյն...

— Լա՛ւ... հէնց դուք էք ասողը... քանի որ Դուրեան Սրբազանի հոգին մի ուրիշ գոյն է, ուրեմն սպիտակ չի՛...

Եթէ անկաթորութեան «հին բարի» օրերը ըլլային, թերեւս այս տրամաբանութիւնը հալած իւղի պէս կ'ըլլէին, ինչպէս արդէն կ'ըլլած էին ատկէ աւելի անկղանելի բաներ: Բայց անկէ ի վեր հովերը իրօք փոխուած էին: Կարգ մը իրողութիւններ՝ քարերն իսկ լեզու հանելով՝ վերջ ի վերջոյ յաջողած էին ուշքի բերել մեր երեսփոխանները, թէեւ աւելի դիւրաւ կրցած էին քարերուն լեզու տալ քան մեր երեսփոխանները սթաիլեցնել: Ազխամարի խնդիրը՝ օրինակի համար: Ամէն օր նոր, մէկը միւսէն ապշեցուցիչ մանրամասնութիւններ կը համեմէին Պոլիս: Այնտեղ տիրապետող «Իշխան»ը՝ կ'երեւայ թէ վարպետ մը օգնականօրդութեան մէջ՝ վերջ ի վերջոյ յաջողած էր թեւ տալ ու թռցնիլ Մայրաքաղաքին և վանքերուն սեփական ամէն իր, խաչ՝ գիրք, գորգ, եկեղեցական զգեստներ և անօթներ, ամէն տեսակ շարժուն և անշարժ կալուածներ, կոլեր, գոմէշներ, ոչխարներու հօտեր, այծի երամակներ, հաւեր, սագեր ու աւանակներ, — իբր թէ այս վերջին երկուքին պէտք ունենար, — և ասոնց հետ ալ՝ նոյն իսկ ահագին տարածութեամբ հողեր, պարտէզներ ու այգեստաններ: Մարդը Դաշնակցական էր վերջապէս, և ամէն բան օլի մէջ պահել կ'ուզէր՝ Դաշնակցութեան բոլոր խոստումներուն, բոլոր յաւակնութեանց, բոլոր պրոսֆօրմներուն ու բովանդակ դործունէութեան հետ ներդաշնակ համերաշխութեան մէջ մնալու համար: Սղը հանած էր նաեւ սրբալայրին դարստոր պատկառանքը, Վահարանի դահլիճին մէջ թռցնելով կարգ մը օգայած պատուի տէր պտրկեշտասուն կիներու բովանդակ հանդերձանքը, գուլպաներէն սկսեալ մինչեւ վարտիքը...: Դոնէ այսպէս կը վկայէր Ճէհանկիւլեան՝ նոյն ինքն Ղալաթիոյ Սորհրդարանին մէջ: Եւ ասիկա շատ իսկ էր նոյն իսկ մեր երեսփոխաններուն պէս անդգայ տրամադներու քիչ շատ իմաստութեան ցնցում տալու համար:

Ազխամարի խնդրին հետեւած էր «կուլտուրա»ի ողբերգա-գաւեշտական հարցը: «Կուլտուրա»ն, ըստ Դաշնակցականին, տեսակ մը յեղափոխական բառ էր որ ամէն բանի, ամէն կացութեան, ամէն գործի կը յարմարէր զմայլելի ատածգականութեամբ մը: Եթէ Դաշնակցականները երախտագիրութիւն ըստած բանէն գոնէ պուտիկ մը ունենային, անպատճառ կը գտնէին այդ բառը հնարող երախտաւոր մարդուն

... Դուք Դաշնակցութեան ամենագործութիւնը տեսէք որ կղերականութիւնը տապալեց Շահրիկեանը:

անունը, և ահագին, հսկայական արձան մը կը կանգնէին ի պատիւ անոր. այնքան մեծ ծառայութիւններ մատուցած է այդ պարզ բառը իրենց. Կաղմակերպութեան:

Առաձգական այս բառը որոշ՝ կայուն նշանակութիւն մը չունէր. աւելի անհաստատ էր քան սահմանադրական կառավարութեան խոստումները և աւելի փոփոխական քան Քէչեան Բիւզանդէֆէնտիի սկզբունքները: Իր ձեւը չէր փոխուեր, զանազան և զարմանազան աւիթներու մէջ միշտ անցելի և անխաթար կը մնար. իր մեկնութիւնն էր որ պարագային համեմատ մէջ մը հիւսիս կը մղուէր մէջ մը հարաւ, մէջ մը արեւելք կը տարուէր մէջմը արեւմուտք: Թրքական օրէնքներուն պէս՝ որոնք հիմնովին արդար ըլլալով հանդերձ գէշ մեկնիչներու չնորհիւ ամէնէն անարդար վճիռներուն աղբիւր կը դառնային, այդ անմեղ բառն ալ՝ զինքը մեկնողներուն անշքնորհքութեան երեսէն՝ եղած էր ճշմարիտ յանցապարտ մը, նոյն իսկ ոճրագործ մը, զոր ամէնէն խղճահար դատաւորն իսկ չախտի վարանէր ո՛չ թէ մէկ՝ այլ տասը, քըսան, յիսուն, հարիւր անգամ կախաղանի դատապարտելու:

Շատ անգամ կը պատահէր որ չէզոք մարդիկ ինչային ժընէվ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Օճախը, և «չէֆ»երու ապրած փառաւոր կեանքը տեսնելով մտաբերէին այն խեղճ, այն պաշտելի հերոսները որոնք այդ բարեխիղճ մարդոց վարած Կաղմակերպութեան անունով կը կռուէին Հայաստանի խորերը, օրերով անօթի կը մնային, իրենց կեանքը կը վտանգէին, զուր տեղը դրամ, զէնք և ուրիշ կարգի օգնութիւններ խնդրելով Կեդրոնէն: Հարցումը ինքնին կուգար թաւ կ'առնէր այդ այցելուներու շրթունքին վրայ.

— Եղբայր, դուք այստեղ կ'ուտէք կը խմէք, կ'ուռիք ու կ'ուռեցնէք, դրամի և հաճոյքի մէջ կը լողաք, մինչդեռ անդին՝ խեղճ գործիչները խոտ կ'ուտեն, ան ալ եթէ գաննն... Ի՞նչ բան է աս...

Նւ ահա թէ ի՞նչ կը պատասխանէին այդ ապշահար մարդոց.

— Ախր դուք չէք կարող հասկանալ... սա մի կուտուրական հարց է...

«Կուտուրա»ն՝ այստեղ՝ կը դառնար խայտառակութեան վարագոյր:

Երբոր Կաղմակերպութեան «չէֆ»երը ընկերասպանութեան կը դիմէին... Հայաստանը փրկելու համար, երբոր Քուրդին դէմ խնայուած գնատկը չէին վարաներ իրենց սեփական ազգակիցներուն սրտին խորը տեղաւորելու, ասիկա միշտ կը դառնար «կուտուրական հարց»:

Երբոր տխմար, անհաշիւ և անօգուտ ցոյցերով ժողովուրդին ջարդուելուն պատճառ կը դառնային, դարձեալ եղածը ուրիշ բան չէր՝ այլ պարզ «կուտուրական հարց»:

«Կուտուրական հարց» էին տակաւին հարուստներու սպանութիւնը, անօգուտ ու ծիծաղելի վիճաքանութիւններով կատարուած ժամանակի ու միջոցներու վատնումը, շուայութիւնն ու շուայութիւնը, աներեսութիւնն ու ծիծաղելիութիւնը: «Կուտուրական հարց» էին մանաւանդ ամէն տեսակ դրամահաւաքութիւններ, — եթէ կ'ուզէք՝ «դրամակերութիւն» կարգացէք, — ինչ որ շատ ալ անձիշդ չախտի ըլլար, քանի որ «կուտուրական հարց»՝ աւելի իրաւամբ կրնայ նշանակել նաեւ «կուտալու հարց»...

Ամենքն առաջ Հայ Կղերն էր որ այդ մեկնութիւնը տուաւ «կուլտուրա»ին, — միշտ ի գլուխ ունենալով Էքսէրճեան Տէր Պապան, — մանաւանդ երբ Շահրիկեան Էֆէնտի Ազմամարի թաւանն ալ շաղուելով շաղուելով պարզ «կուլտուրական հարց»ի մը վերածեց: Աւելի ետքը՝ «կուլտուրական հարց»ի պիտի վերածէր նաեւ Եսանէս-քուի կտակին խնդիրը: Մինչեւ այսօր՝ տակաւին գաղտնիք կը մնայ թէ ինչո՞ւ Շահրիկեան տիկտաթորութեան օրով այդ երաշխաւոր փախուկին թողած դրամէն 500 ոսկի աւելի արուեցաւ Բասմաճեան Էֆէնտի: Սա միայն յայտնի է թէ այդ մթին հաշուեյարդարութեան վաղորդայնին՝ Շահրիկեան Էֆէնտի նոր հազուսաներով ներկայացաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանը, ինչ որ եթէ իր թափթփածութեան համբաւը նսեմացուց, զոնէ փոխադարձաբար աւելի մեծ փայլ և հաստատուն հանգամանք տուաւ «կուլտուրական հարց»ին՝ «կուլ տալու հարց» մեկ-նութեան:

Եւ որովհետեւ ամենքն աւելի Կղերն էր որ կը շահագործէր այդ մեկնութիւնը, Շահրիկեան Էֆէնտի դարձաւ անոր դէմ:

— Սխր դուք էլ էք կուլ տուել, դուք էլ էք կուլ տալիս, կը պոռար անոնց:

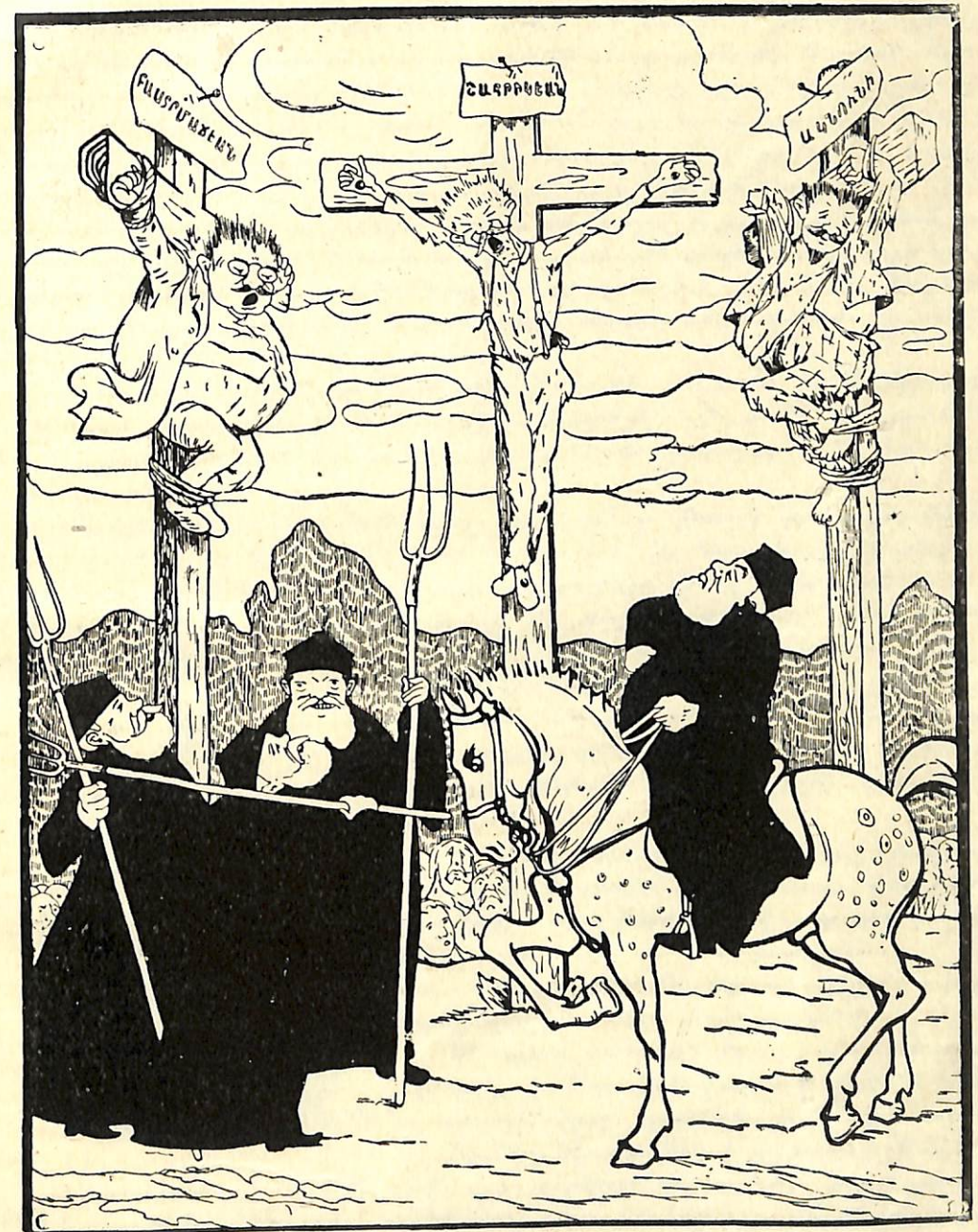
Եւ տպահովարար իրաւունք ունէր: Խնդիր էր սա-կայն թէ երկու կողմէն ո՞րը պարարտ կալերը կը կլէր և ո՞րը վտիտ կալերը: Այս հարցն ալ մնաց հանելուկ, հա-կառակ անոր որ վիճաբանութիւնը երկար տեւեց և վերջ ի

վերջոյ իր մէջ պարփակեց ազգային բոլոր գործերը՝ կրօնականէն սկսեալ մինչեւ ըն-կերականը, քաղաքականէն սկսեալ մինչեւ կրթականը, յարաբերականէն սկսեալ մին-չեւ անտեսականը: «Կուլտուրա» կ'ըսէր կղերը և դէպի աջ կը տանէր գործերը, «կուլտուրա» կ'ըսէր Շահրիկեան Էֆէնտի և դէպի ձախ կը մղէր զանոնք: Այս է պատճառը որ ամէն խնդիր իր զանուած տեղը մնաց, մտտ մը անգամ չկրցաւ յա-ռաջանալ: Բարեբաղդութիւն մըն է նորէն որ երկու կողմերը չհամաձայնեցան: Այ-լապէս՝ տարակոյս չկայ որ ամէն բան կլլած լմացուցած էին մինչեւ այսօր...

Երբոր կռիւը դադրեցաւ, «կուլտուրա»ն՝ Դաշնակցութեան այդ պատուական զէնքը որ աւելի հաստ ու սուկուն էր քան Գասպարեան Արիստակէս Էֆէնտիի երեսին կաշին, — ինչ որ պզտիկ բան ըսել չէ, — խորտակուած էր, և խորտակուած էր այն-քան զէնք՝ որ այլեւս չէր կրնար ոտքի ելլել նոյն իսկ Շահրիկեան Էֆէնտիի ցուցամա-տին ու սրամաքանութեան պէս ամենազօր անթաքուպերով: Այն օրէն ասոյին՝ Դաշ-նակցութիւնը լքեց այդ բառը և անոր տեղ սկսաւ գործածել նոր բառ մը՝ «մշակու-թական»ը, թէեւ ատով ալ կացութիւնը չփոխուեցաւ: Որովհետեւ «մշակութեան»ին մէջ ալ «կուլտ» կար, և հոն ուր կուտ ու Դաշնակցութիւն կայ, նորէն «կուլ տալու հարց»ն է որ կը գոյանայ՝ ամենապարզ թուաբանական խնդրի մը պէս:

Կուլտ + Դաշնակցութիւն = Կուլտոն

Ինչո՞ւ կ'ըսեն թէ՝ ամէն ճամբայ Հոռոմ կը տանի:

Հմայեակ Յայկոպոս (Զիւռն վրայեան). — Միտնարուէ՛ Շահրիկեան Էֆէնտի, Յիսուս ալ մէյ մէկ հատ ունէր երկու կողմերը...

Այսպէս ահա հովերը փոխուած էին տակաւ առ տակաւ, և Շահրիկեան էֆէնսի զուր տեղը իր ցուցամատն ու տրամաբանութիւնը կը յողնեցնէր Դուրեան Սրբազանը «սեպնեկ» ու համար: Մինչեւ որ ատիկա հասկնար՝ պէտք պիտի ըլլար որ ցուցամատէն մէկ երկու թիւ և տրամաբանութիւնէն ալ քանի մը տրամ քան պակտի: Այն ատեն՝ փոխեց սխալէ մը, և կրկին մէջ կախուելիք հինգ նոր անմեղ Հայերը պատճառ բռնելով՝ համոզեց Պատրիարքը թէ պէտք է հրաժարի Վարչութեան հետ համախորհուրդ: Վերջին ու գերագոյն ճիշդ մը ընել տալով իր տրամաբանութեան ու ցուցամատին՝ Ազգ. Երեսփ. Ժողովն ալ այդ գաղափարին կտպեց: Պատրիարքը հրաժարեցաւ, յուսալով որ Վարչութիւնն ալ իրեն պիտի հետեւի, բայց հազիւ Դուրեան Սրբազան հեռացած, Շահրիկեան էֆէնսի աւելի ամրապէս տեղաւորուեցաւ իր աթոռին վրայ:

Վերջապէս հասած էր իր նպատակին, վերջապէս տապալած էր Պատրիարքը ու կը մնար միակ, «լրիւ տիկտաթոր», իրականացնելով նոյն ատեն «սոխարհական Պատրիարք» ի իր խոսքով՝ զոր նոյն իսկ թուեց Դաշնակցականներ չէին վարանած բանդագողւանք մը նկատելու:

Շահրիկեան էֆէնսի սակայն երկար չպիտի կրնար քնանալ իր յաղթութեան դափնիներուն վրայ: Որովհետեւ չուտով հասկցուեցաւ թէ Պատրիարքին հրաժարականով ազգը ինչպէս էր ա՛յն տեսակ աղուոր կացութեան մը մէջ ուրկէ միայն իր արժանապատուութիւնը, իր Պատրիարքարանին դարաւոր բռնաբարքը վրայ տալով պիտի կրնար ճողոպրել, ինչպէս որ ալ եղաւ վերջէն: Պայքարին գլուխ կեցաւ Կղերը, և դուք Դաշնակցութեան ամենազօրութիւնը տեսէք որ չկրցաւ դիմադրել նոյն իսկ Հայ ազգին այդ ամէնէն տկար տարրին, ինք որ Համիտ մը և Շահութիւնը... տապալած էր և Զարիզմը պիտի տապալէր!!!

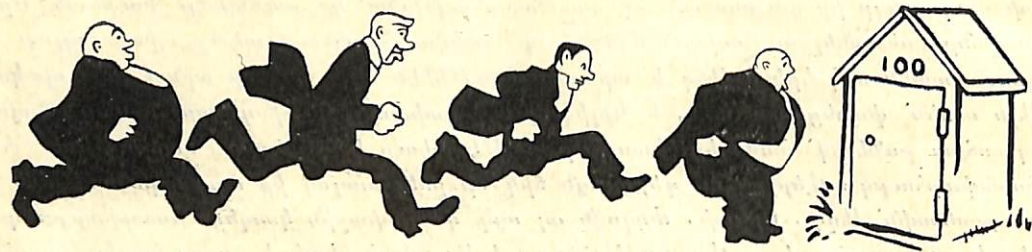

Շահրիկեան էֆէնսի առօք փառօք բարձրացած էր Ազգին գլուխը, առօք փառօք նետուեցաւ նաեւ Ազգին ոտուքներուն տակ: Կը պուտար, կը կանչէր, կը ճուտար ու... կը բաղէր:

—Ախր, կ'ըսէր, ի՞նչ էք պահանջում... խօս՛ կարելի էլ չի՛ եղունգը միտէն բաժանել...

Եւ սակայն բաժնեցին: Իրաւ է որ կա՛մ եղունգէն կտոր մը մնաց միտին վրայ և կամ միտէն կտոր մը եղունգին վրայ, որովհետեւ՝ այն օրէն ասդին՝ ո՛չ եղունգը եղունգ մնաց և ոչ ալ միտը միտ:

Շահրիկեանի հրաժարելէն վերջ՝ ազգ. գործերու վարչութիւնէն ու անտեսութենէն բոլորովին չանհետացաւ շահրիկեանութիւնը: Երանելիները վերջապէս երկար ատեն միեւնոյն մտորին կապուած մնացած էին:—«Եւ քիչիւնս եւ, եւ խոյրնս...», պիտի ըսէր թրքական առածը:

V

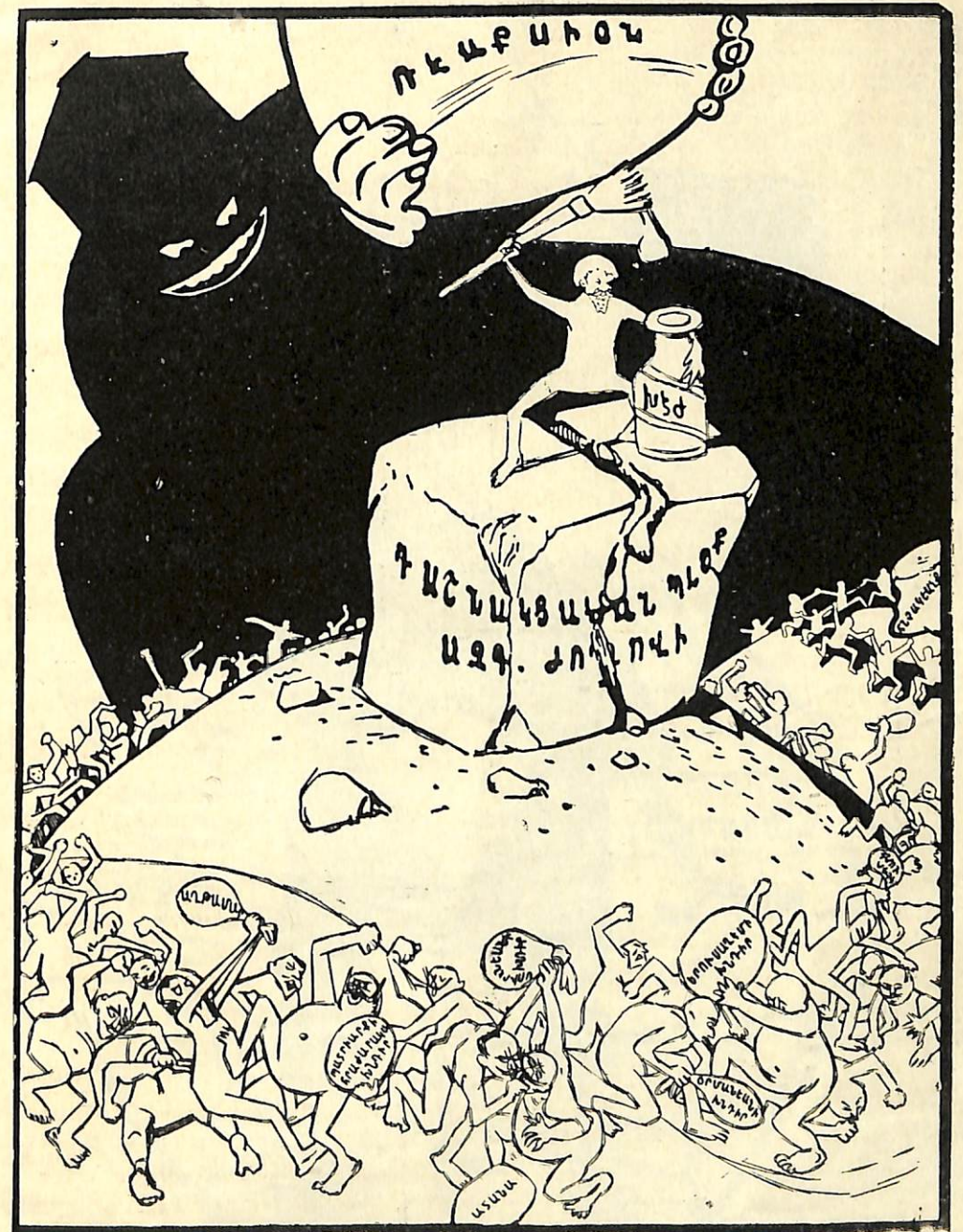
ԱՂԴԸ շատ դառն, շատ անաղտոյն կտասկ մը բրած է Շահրիկե-
կան էֆէնտիի՝ սարսափելի ցուցամասի մը և չանթահարիչ տրա-
մարանութեան մը հետ անոր տալով նաեւ... գրիչ մը։ Մէկ ձեռ-
քով տուածը միւս ձեռքով կա տանելու պէս բան մը։ Որովհե-
տեւ եթէ ցուցամասն ու տրամարանութիւնը հարիւրին ութսուն

բարիք կը բերէին իրեն, գրիչը հարիւրին հարիւր և տակի չարիք կը բերէ։ Գրիչ չէ,
ցուցանք, — ճշմարիտ դժբաղդութիւն մը. և գոնէ ինք յանցաւոր չէ տալով մէջ։ Կա-
րելի է կուզը մեղադրել իր սապատին համար. կաղը ինչ յանցանք ունի՝ եթէ սաղը
ծուռ շինուեր է մայրենի արգանդին մէջ։

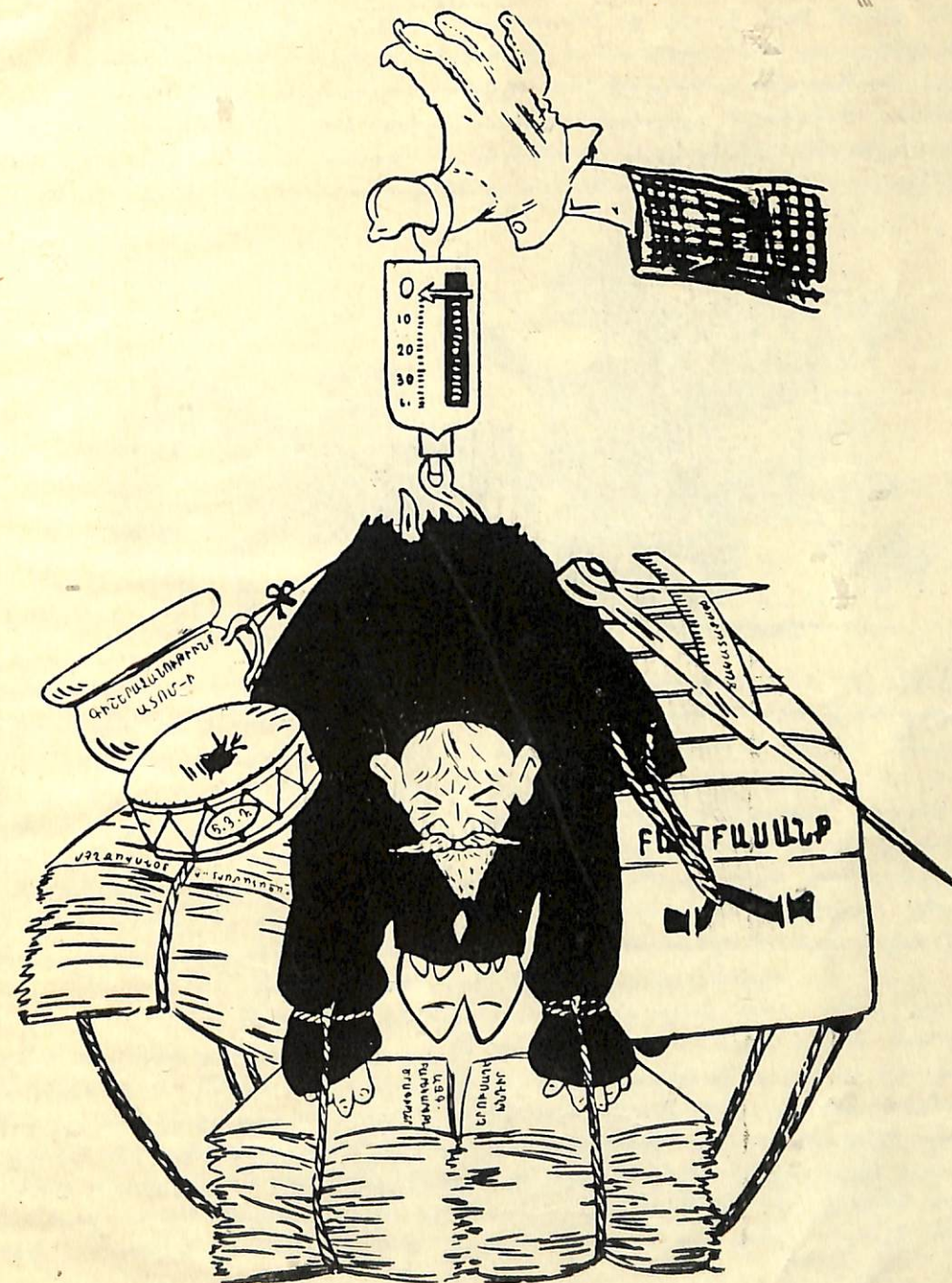
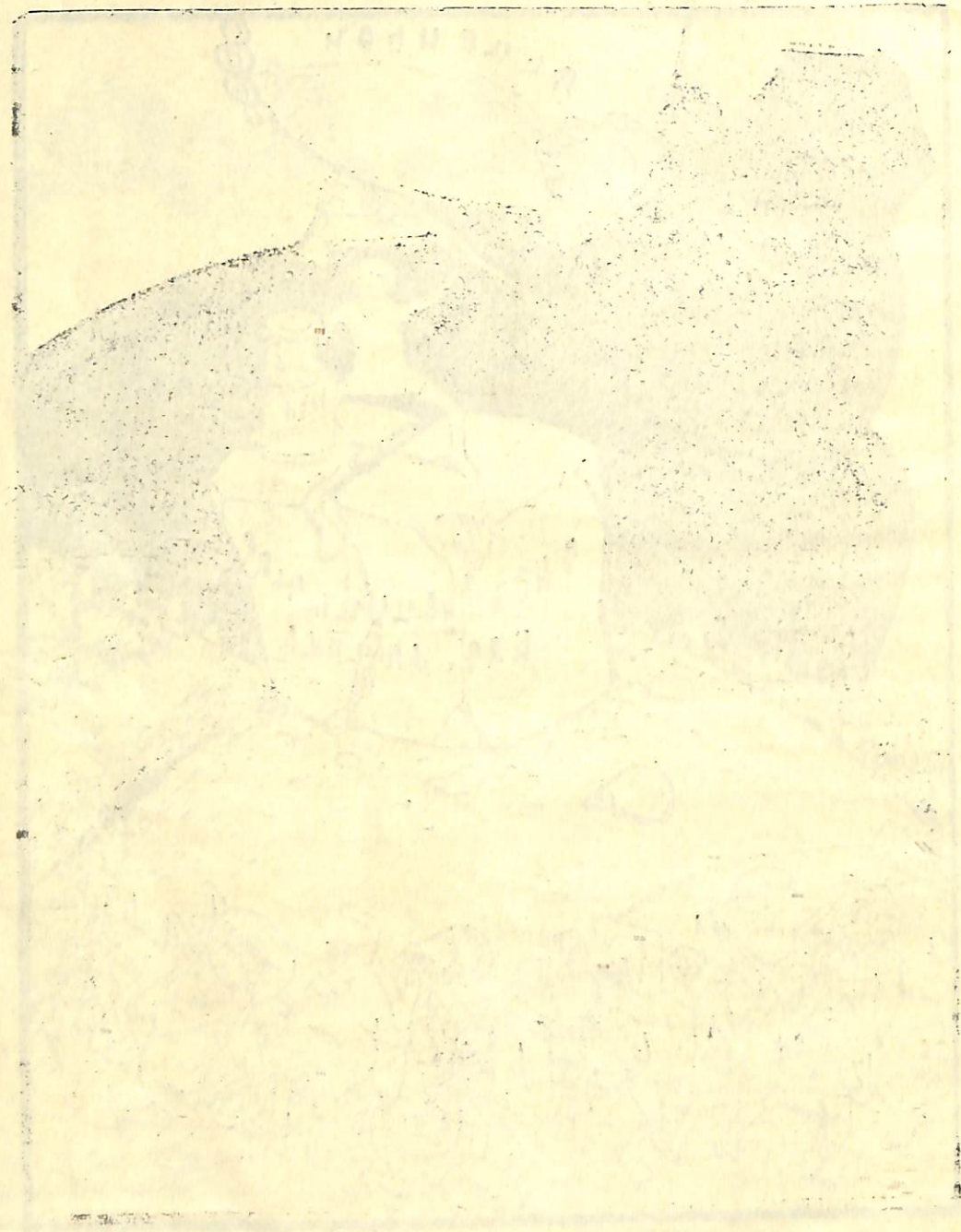
Գրիչն ալ բնական թերութեան պէս բան մըն է Շահրիկեան էֆէնտիի համար.
չի կրնար դարմանել զայն և չի կրնար բաժնուիլ անկէ։ Իր անէծքն է պարզապէս։
Ինչպէս որ Աստուած Ադամի և իր սերունդին համար ճակատ քրտինքով հաց ու-
տելու ճակատագիր մը սահմանած էր, — թէեւ շատեր աւելի ուրիշներու քրտինքով
կ'ուտեն իրենց հացը, — այնպէս ալ Բաղդը՝ բրած էր այս մարդուն. — «Գրիչը եր-
բեք չպիտի ձգես ձեռքէդ»։ — Աւելի լաւ կ'ըլլար որ լռէր. — «Ամբողջ կեանքիդ
ընթացքին մօրէմբկ պիտի պտտիս»։ — Ասով գոնէ ճանկելի կ'ըլլար, հոգ չէ թէ տա-
նելի... դէպի յիմարանոց, մինչդեռ գրչով՝ ճշմարտապէս անջանկելի է։

Ինչ որ կը ծնի այդ գրչէն՝ ծանօթ է ներկայ սերունդներու։ բայց թերեւս
ապագայ սերունդը գրկուի անոր արդիւնքը տեսնելէ, որովհետեւ Շահրիկեան էֆէն-
տի ընդհանրապէս Դաշնակցական թերթերու մէջ կը գրէ և Դաշնակցական թերթերն
ալ, — չարամիտներ կ'ըսեն թէ յարգի խիստով չինուած թուղթերու վրայ ապուել-
նուն համար, — այնքան անյադօրէն կը լափուին ջերմուանդ ընկերներէ որ մէկ օր
հրատարակուածին հետքն անգամ չի մնար յաջորդ օրը։ Այս պատճառաւ՝ այստեղ
աւելորդ չի դառնար քիչ շատ ծանօթութիւն «Շահրիկեան գրականութեան» մասին։

Առաջին ուշադրաւ բանը այդ գրականութեան՝ ոճն է։ Շահրիկեան էֆէնտի

Ջախջախուած ժայռը խէժով չի փակչեր, Շահրիկեան էֆէնտի...

Եւ այս ամէնը ոչ իսկ քիւ ժը կը կշռեն . . .

քան աւելի պարագլուխեան տպաւորութիւն թողուն, — և յօդուածը կը ծնի այն միւս-
նայն դիւրութեամբ որով լու մը կրնայ դուրս գալ փիղի մը արգանդէն :

Հետաքրքիր էք. նախադասութիւն մը կազմենք մենք մեզի: Հաւատացէք որ
չափազանց հրահանգիչ է:

Ենթադրենք որ շահրիկեաներէնի ֆօնալիշներուն տետրակը մեր ձեռքն է, և
անկէ ընտրենք հետեւեալ մէկ քանի ֆօնալիշները:—

. կուտուրական աւտոմոմիա չի՛ եղել, չի՛ էլ լինի.
. . . փաստացի կերպով . . . սաղիմական շէրիանական արարքներով . . .
. զո՛ւնեա . . . սկզբունքային հարց տարթիքական թէկուզ
. կղերական չարչիութիւն որոշ տիպի
. բնորոշ գիծ հակամարտ հոսանքներ
. ազգերի համերաշխութիւն փրօվորացիա զան-
րումար շարտում:

Կարեւորը այս ֆօնալիշները ունենալ ու չարեն է. մնացածը մանկապարտէզի
աշակերտ մըն ալ կրնայ ընել, թերեւս աւելի հեշտիւ քան մենք կամ Շահրիկեան
էֆէնտին: Այլևս կը մնայ միայն բաց տեղուածքը լեցնել ըստ բաղդի մաքերնիս ինկած
բառերով: Փորձենք ուրեմն:—

Հայ ազգին մէջ կուշտուրական աւտոմոմիա հասկանալի չի՛ եղել, չի՛ էլ չիմի. կ'ապացուցա-
նենք փաստացի կերպով, քանի որ սաղիմական կաշառակերներ շէրիաքական արարքներով թոյլ
չեն տուել զո՛ւնեա մշակել սկզբունքային հարց եւ մշակել տարթիքական խոստումներ: Թեկուզ
մի քիչ էլ կղերական չարչիութիւն աւելացնենք սահմանելու համար որոշ տիպի մարդկանց իւրա-
քանչիւր բնորոշ գիծ, առաջ են գալիս մի շարք հակամարտ հոսանքներ որոնք անկարելի են զար-
մնում ամէն տեսակ ազգերի համերաշխութիւն. սրան եթէ փրօվորացիա չէր ասում, էլ ի՛նչ զան-
րումար էր շարտում:

Մենք կրկին անմեղ բառերով լեցուցինք նախադասութեան պակաս բառերը:
Եթէ Շահրիկեան էֆէնտին ըլլար լեցնողը, այնքան հայհուցութիւն, այնքան «հարկաւոր»,
այնքան բամբասանք ու Գաշնակցականութիւն պիտի դնէր անոնց տեղ, որ գրուածքը
ճիշդ ու ճիշդ անգլիական աղի ազդեցութիւնը պիտի գործէր լնթերցողներուն վրայ:
Եւ կարծենք հարկ չկայ ըսելու թէ ամէնքն ալ, Ազատամարտի ձեռքերին, պիտի ստիպ-
ուէին սուրալ դէպի այն հանգստավայրը որ դարերէ ի վեր Մարդկութեան ամենամոտերիմ
բարեկամն ու անփառարը կը մնայ, թէև ասորախա Մարդկութիւնը միշտ կը զգու-
շանայ այդ բարեկամութեան խօսքը ընելէ...

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0328531

19.916

